

תהודה

גיליון 32

תשע"ז

עורך:

אדם בן-נון

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר
מייסודו של עובדיה בן שלום
בסיוע משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

תוכן העניינים

5	דבר העורך
7	דבר יושב ראש האגודה
	גולת תימן
	אהרן גימאני
9	משיחותו של שֶׁכֶר כַּחֵיל השני: איגרת חדשה מקהילת צעדה
	זהר עמר
22	הרב חיים כסאר ושיפור ייצור התפילין בתימן
	משה גברא
34	מגמות ושינויים בבחירת שמות פרטיים ושמות משפחה בקרב היהודים בתימן
	אדם בן-נן
42	עלילה ועלייה – מזיכרונותיו של ר' רחמים דאר
	נחום הלוי
71	תימן בראי האסלאם
	חבלי הקליטה
	פלטיאל גיאט
80	פרשת ילדי תימן: חטיפת הילד יחיא בן דוד וחמאמה דוד כמקרה מבחן
	שגיב מחפוד
101	סיפור עלייתו של רבי שמואל בן שלום מחפוד לארץ ישראל
	עולי תימן בארץ ישראל
	יוסף פרחי
115	התמזגות בין-עדתית – מגנזי הרב יוסף קאפח
	רפאל בן-חיים
124	כפר אוריאל – העם ההלכים בחשך ראו אור גדול
	זכרון לראשונים
	אהרן קאפח
149	חובת השליחות בעת הזאת

	אליקים צדוק
152	למען אשר יצוה – קווים לדמותו של כמוהר"ר אברהם צדוק זצ"ל
	יוסף יובל טובי
180	הרב עמרם קרח כהיסטוריון
	מאיר קורח
187	יבאו ויגידו צדקתו לעם נולד כי עשה
	אהרן גימאני
194	ר' שלום ב"ר אהרן סְרִי הלוי
	מרדכי יצהרי
199	יוסף צדוק איננו
	לשון
	דורון יעקב
208	על טיבה של מסורת הלשון שבפי יהודי דרום תימן
	חן ינאי
225	העברית של ר' שלם אלשבזי המשתקפת בתכלאל שבכתיבת ידו
	שירה
	יהודה עמיר
236	לתפארת אבא שלם שבזי
238	אל בחסדו יזכור – שיר גאולה אופייני של הר"ש שבזי
	צדוק יצהרי
243	קינה על פטירת הרב יחיא אביק'
	יהודה בן יחיאל
245	בנים שובבים
	חיים גיאת
246	גשם
	אברהם צובירי
247	יש שירודים בסולם ויש שעולים

אדם בן-נון

עלילה ועלייה – מזיכרונותיו של ר' רחמים דאר

ר' רחמים דאר נולד כנראה סמוך לשנת תרפ"ט-תר"ץ (1929)¹ בעיר צנעא לאביו הרב שלום בן משה ממשפחת דאר (אלֶאָסְוֹאד)² ולאמו שמעה (שושנה) בת חיים ממשפחת שמן.³ בתימן גרה המשפחה ליד רחוב השוק, לא רחוק מבית הכנסת אֶלְחַגְאִי ובית הכנסת אלריעאני.⁴ בילדותו למד בין השאר אצל מארי יוסף צובירי, ובעיקר אצל מארי חיים בן סלימאן צאלח. פעמים אף השתתף בשיעורי המשנה שמסר מארי סעיד עזירי בבית אלֶאָסְטא. בלילות שבת היה הולך עם אחיו הגדול

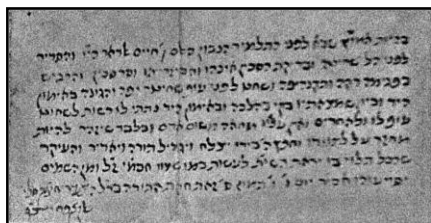
¹ על פשר השם המיוחד "רחמים" שאינו נפוץ בתימן כתב רחמים באחד משייריו: "עוד בבטן אמי עובר וטרם נולדתי, עיני לא ראו אור מִבְּטָן לא נפרדתי, כבר יש מהומות אנשים משוטטים, מהתקפת אוויר בורחים ונמלטים, אנשי העיר צנעא בורחים לכפרים, טומנים רכושם וכולם מתחפרים, המלך יחיא והאנגלים עשו הסכם שלום, שכל צד להבא לא יתקוף ויהלום, אנשים חזרו לבתיהם ששים ושמחים, יצאו מן המחבואים ומבין השיחים, ואז אני נולדתי באותם הימים, אבי התרשם מאוד וקרא שמי רחמים". ויש להעיר שר' רחמים היה סבור שההפצצה האווירית המדוברת הייתה בשנת 1930, ועל פי זה שיער את שנת הולדתו, אמנם למעשה ההפצצה הייתה בשנת 1928, וראה, נחום וטובי, חיי התימנים, עמ' קלח; ישעיהו, פני תימן, עמ' 6-7; וראה עוד רבי, מדינה כושלת, עמ' 40. על המטוס הראשון שנחת בצנעא (עוד בטרם ההפצצות) ועל הבהלה שגרם, ראה צדוק י', מאבקים ותמורות, עמ' 62-65.

² על שם שהיו שחרחרים. בצנעא היו רגילים להדביק כינוי לשמות משפחה או לשמות פרטיים. מאמר מקיף על הכינויים בצנעא עומד לראות אור בע"ה על ידי ד"ר מנשה ענזי.

³ להם נולדו עשרה ילדים. שלושה נפטרו (עזרי, משה וברכה), ושבעה התקיימו: שמעון, יונה, שרה, רחמים, טוב, רצון ומאיר.

⁴ שם היה ממוקם ביתו ה"פשוט" של אביו שאותו בנה אביו בכוחות עצמו, "חדר פה וחדר שם". לדברי ר' רחמים ספק אם בית זה ענה על ההגדרה "בית". אכן, רוב תקופת ילדותו הוא גר בבית סבתו אם אמו (תרכייה אשת חיים שמן ובתו של יוסף עראקי) שגרה באותו הרחוב.

לבית כנסת אלשיך לקרוא תיקון חצות, תהילים ובקשיות. ר' רחמים התייתם בגיל שלוש עשרה וחי בתימן חיי יתמות, סבל ועניות. בתחילה הסתובב ברחובות צנעא עם תרמיל ותיקן נעליים ובהמשך פתח חנות⁵ שבה הכין נעליים מקושטות.

תעודת הרשאה לשחיטה לסאלם בן חיים אלאדר. על התעודה חתום הרב יחיא אלקאפת. באדיבות הרב יעקב ב"ר אברהם שרעבי, ירושלים.

בית הכנסת שבו התפללה משפחת דאר הוא בית כנסת אלחאג'י.⁶ בית כנסת זה הוא אחד מן העתיקים שבצנעא⁷ והתפללו בו בנוסח בלדי. היו בו שני ספרי תורה מקודשים, האחד פנחס והשני המפורסם שבהם הוא יונתן,⁸ שאליו היו מגיעים חולים, יולדות ושאר אנשים. הרב שלום דאר, אביו של ר' רחמים, שימש כרב בית הכנסת (כשבנו הגדול הרב

שמעון דאר עוזר על ידו), ואף שימש כגבאי ואחראי עד לפטירתו. אחריו נקרא הרב שמואל בן מוסא דאר (שהיה מתפלל בבית הכנסת בית אלשיך) לשמש כרב, אך לאחר תקופה קצרה עזב את בית הכנסת וחזר לבית הכנסת אלשיך.⁹ לאחר מכן (היה זה כשנתיים לפני העלייה) נקרא מארי מאיר צובירי לכהן שם פאר כרב עד שעלו ארצה.¹⁰ אף שהיה בחור

⁵ חנות זו הייתה של אחיו הגדול שמעון שעלה לארץ ישראל בשנת ה'תש"ג.

⁶ לדברי ר' מחפוז' ג'רופי שהתגורר בצנעא בין השנים ה'תרע"ה-ה'תש"י (1915–1950): "בבית כנסת זו הייתי מתפלל בה תמיד ערב ובקר, ועדיין לא היו מתקבצים למניין עשרה". ראה גימאני, מגיד צדק, עמ' פג.

⁷ ראה גימאני, ביכ"נ חג'אג', עמ' קיד–קטו; נחשון, בכ"נ בצנעא, עמ' 101–102.

⁸ כך שמו בפניות זקני תימן בלשון הקל בהשמטת הה"א, וכן הוא ברוב המסמכים. בחלקם נכתב 'יונתן בה"א'. ראה גימאני, ביכ"נ חג'אג', עמ' קכג, הערה 57; והשווה: 'יהואש / יואש. באחד מכתביו כתב ר' רחמים שמעילו של יונתן שזור תכשיטים, רימוני עשויים כסף טהור מלאכת מחשבת בידי מארי עזרי גיאת, ועליהם חרותים שמות התורמים: סאלם עפג'ן ואשתו רומיה דאר בהשתדלות סאלם דאר. אמנם ראה גימאני, ביכ"נ חג'אג', עמ' קכג שכתב שלאחר שהגיע מארי מאיר צובירי לשמש כרב בית הכנסת הזמין פעמונים חדשים.

⁹ לדברי בנו, חיים דאר, אביו חלה, והסבתא (אם אביו) אמרה לו שהמחלה באה בגלל מריבה שהתרחשה בבית הכנסת וידוע שספר יונתן פוגע באנשי בית הכנסת. הסבתא לא הרשתה לבנה להמשיך להתפלל שם ולשמש שם כרב.

¹⁰ ראה גימאני, ביכ"נ חג'אג'.

צעיר, התמנה ר' רחמים על ידי הרב מאיר צובירי כאחראי לטיפול באחזקה השוטפת של בית הכנסת (המאור והספרים).¹¹

ר' רחמים לקח לו לאישה את ברכה בת חיים אברהם עזירי¹² (לימים נהרגה מכדור תועה של חייל) ונולדו להם ארבעה ילדים – כרמלה, אבשלום, יעל ורונן. בארץ קבע ר' רחמים את מקום משכנו בקריית אונו ומאז הוא מתפלל בבית הכנסת "שיבת ציון" שם שימש כאחד מבעלי התפילה הקבועים. אנשי קריית אונו זוכרים בעיקר את "כתר מלכות" שהיה אומר במשך ארבעים שנה מדי שנה בשנה, וכדי לשמוע את קולו היו נוהרים ל"שיבת ציון" אף מתפללים משאר בתי הכנסת בקריית אונו. ר' רחמים עסק באוניברסיטת בר אילן בתחזוקה ובצילומים לסטודנטים. שם התוודע לאנשי ספר ולאנשי חכמה, לספרים ולמאמרים מחכימים. הוא צילם לו הרבה מאמרים וחומרי לימוד, שמע מעט הרצאות בתנ"ך, בהיסטוריה ועוד, הרחיב את השכלתו ואף למד בין השאר אנגלית, ערבית, עברית עתיקה וארמית-סורית.

את ר' רחמים הכרתי לפני שנים רבות. אך בעיקר התוודעתי אליו בשיעורי הבוקר של הזקנים בבית הכנסת "יד הרמב"ם" בקריית אונו. מדי יום התאספו לשם בבוקר כמה זקנים ולמדו במשך כשעתיים גמרא על הסדר. בתקופתי מוסר השיעור היה מארי שמעון דהבאני, ובין הלומדים היו יחיאל צברי, יחיאל יצחק הלוי, הרב אהרן והב, שלמה מלמד (מועלם) ורחמים דאר. שיעורי הזקנים ריתקו אותי מאז ומעולם. מלבד התורה שניתן ללמוד מהם, ניתן לספוג בשיעור הרבה אמונה, ביטחון, יראת שמים, מידות ומוסר. גם מקומם של חוויות, אנקדוטות ומעשיות מחיי היהודים בתימן לא חסרו בשיעור.¹³

פעמים רבות שמעתי מר' רחמים על העיר צנעא, על בתי הכנסת שלה, על רבניה ומנהיגיה. בפרט שמעתי ממנו על בית הכנסת חגאגי ועל ספר התורה המקודש שהיה בה. בלשונו הציורית היה אומר: "היא הקופת (!) חולים, היא המרפאה, היא העזרה... בחורים, נשים עקרות, חולים, כל הזמן בוכים שם ליד ההיכל, ליד ספר יונתן...". גם את סיפור עלייתו לארץ ישראל שמעתי ממנו כמה פעמים. למרות מנות הייסורים והסבל שגדשו את

¹¹ ראה גימאני, ביכ"נ חג'אג', תעודה ד, עמ' קל-קלא.

¹² את תמונת משפחתו תמצא אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 44, תמונה מס' 77.

¹³ על שיעורים אלו ראה מה שכתבתי במאמר "זיכרון להולכים – מארי שמעון בן ר' יהודה דהבאני (זהבי) זצ"ל", עמ' 11-14.

סאתו בתימן ובארץ, שם שמים שגור על לשונו של ר' רחמים תדיר, ובכל הזדמנות מספר הוא בהתפעלות על חסדי ה' אשר עשה עמו בחייו.

חלק מהותי באישיותו של ר' רחמים קשור לעט הסופרים שלא מש מידו. עיקר כתיבתו היא פרוזה מחורזת הכתובה כעין שירה (וכך אקרא לה להלן) ומוכרת בשמה הספרותי "פואמה". ר' רחמים כתב מאות ברכות יפהפיות לאישים שונים, שירי הודאה לה' על עניינים פרטיים, משפחתיים ולאומיים; סיפורים על מאורעות שפקדוהו בתימן ובארץ ישראל; שירים שהם למעשה "מזכרות נצח" לאישים שונים: בני משפחה, חכמי תימן, דמויות מקריית אוננו שהסתלקו לבית עולמם, ועוד. בין השירים מצאתי גם מעט קטעי זיכרונות הכתובים כפרוזה.

תיאורי רצח האימאם, "שבת אֶלְטִמְעָה"¹⁴ (כלומר שבת השוד) ופרשת הבנות מופיעים (כולם או חלקם) אצל כותבי הזיכרונות שחוו אותה התקופה בצנעא או שחוו את השלכותיה במקומות אחרים. יש מהם שהרחיבו בפרטים ויש שקיצרו, יש שכתבו בעצמם ויש שפרסמו תיאורים שהגיעו לידיהם.¹⁵

על מאורעות אלו יש להוסיף מאורע חשוב המתפרסם כאן. עיקר הסיפור שלפנינו עוסק בחבורת נערים שניסו לברוח מצנעא ולעלות לארץ ישראל אך נתפסו ונכלאו. אולם

¹⁴ ר' רחמים קרא לה לקמן בשם "השבת השחורה", כנראה בהשפעת "השבת השחורה" שהייתה בתאריך 29.06.1946, ובה ערך השלטון הבריטי סדרת פעולות דיכוי נגד היישוב היהודי בארץ ישראל. אגב כן יש להעיר כי יש שקראו לשבת זו "שבת אֶלְנֶהֱבָה" (שבת השוד), וכן היא מופיעה אצל מנצור, דרכיו למשה, עמ' 23.

¹⁵ ראה למשל יצחק הלוי, מגלות לגאולה, עמ' 24–53; חמד, חכמה ומוסר, עמ' 36–54; הרב יוסף קרח, בתוך: חבארה, בתלאות תימן, עמ' 213–216 [נדפס שוב: קרח י', פרעות תש"ח]; מנצורה, מרבד הקסמים, עמ' 40–46, 57; קרח ע', סערת תימן, עמ' פג–פח; חבשוש, משפחת חבשוש, א, עמ' 491–524; חג'בי, חיי גלות, עמ' 566–573; קניוק, גולת תימן; צדוק י', בסערות תימן, עמ' 214–218; צדוק ח', מן המצר, עמ' 396–398; משולם, תיאור המהפכה; בני משה, דור לדור, עמ' 83–84; שלומי-אכלופי, אמרתי אעלה, עמ' 172–174; הנ"ל, כתונת יוסף, עמ' 30–31; גימאני, ההנהגה היהודית; הנ"ל, קורות הזמן, עמ' 102–107; יצהרי, בן ערובה, עמ' 23–45, 159–178, ועוד; הנ"ל, מבוא; מנצור, דרכיו למשה, עמ' 22–29; קאפח, משפטים בתימן, עמ' 876–878; מכתב מחיים ויחיא בני אברהם השאש לאחותם נצ'רה אשת רבי יוסף בן אהרן עמר (ברשות שגיב מחפוד); מכתב שהתפרסם בעיתון "המשקיף", 07.07.1948, תחת הכותרת: "ההפיכה בתימן לוותה בפרעות ביהודים", עמ' 3; ועוד. על עצרות התפילה שהתקיימו בעקבות אותם המאורעות, ראה את דברי הרב שלום רדאעי, בתוך: גברא, רבי שלום רדאעי, עמ' 347–362; ובקצרה אצל חג'בי, חיי גלות, עמ' 572.

הסיפור עוסק גם בעלילת הדם של רצח הבנות והוא חותם בסיפור העלייה האישי של ר' רחמים לארץ ישראל.

סיפור בריחתם של הילדים היה לשיחת היום בצנעא ובתעז שם התפללו לשחרורם. באחד ממכתבי מארי יוסף קרח ליחיא סלימאן כסאר¹⁶ (יום שני ט"ו בשבט תש"ט, 14.02.1949) מצאתי שכתב: "הרבה ילדים בחורים רוצים להתחפש ולברוח לשם [=לארץ ישראל], אלא שהיום יום צרה ומצוקה, כי שמענו כי נאסרו ארבעה שנתחפשו וברחו במכונית, ולא נדע אם הדברים נכונים אם לאו. והם ישעיה צאלח וחביריו". לאחר שבוע (יום שני כ"ב בשבט, 21.02.1949) כשהידיעות התבהרו כתב כך: "ישעיה צאלח וחביריו שכתבתי לך שהם נתחפשו וברחו מתימן, נודע שהם אסורים בתעז במאסר קשה ואין רשות להם לדבר עם אדם או אדם יכנס אליהם". לאחר כשבועיים נוספים (יום שני ו' באדר תש"ט, 07.03.1949) כתב כך: "ולידעתך כי ארבעה הבחורים עודם במאסרם וצערם בתעז [...], ראוי לכם לעזעז את העולם להצילה הגולה הזאת המטורפת בגלי הסכנה". לאחר כחודשים (יום שני י"ב בניסן תש"ט, 11.04.1949) כתב מארי יוסף קרח: "הארבעה ילדים שנתפשו בתעז, לרגל נסיעתם לעדן ונאסרו שם, חזרו והובילו לסהר צנעא וכלום ביום ששי".

סיפור הבריחה פורסם רק על ידי יחיאל חבשוש¹⁷ תחת הכותרת "ספורם המופלא של קבוצת ילדים יהודים שברחה מצנעא בירת תימן בדרכם לא". מאורעות מסעירים בקהילת היהודים, עלילת דם, תכניות התנכלות, שוד ורצח ביהודים (הדברים נרשמו מפי המשתתפים במסע). מטבע הדברים לא כל הפרטים המופיעים במאמר שלפנינו מופיעים גם שם, ועל כן יש תועלת מרובה בפרסומו.

את הסיפור שלפנינו קיבלתי מר' רחמים בעצמו שאף הוסיף ואמר לי: "תוכל לפתח... תוכל להאיר מה קורה...". הסיפור הוקלד במכונת כתיבה על גבי 12 עמודים.¹⁸ למעשה בדפים אלו מופיע תקציר הסיפור בעמוד וחצי הראשונים, ולאחר מכן (מאמצע העמוד השני) מופיע הסיפור המלא. מטבעם של דברים בתקציר יש פרטים שאינם מופיעים בסיפור המלא. הסיפור המלא שלהלן מועתק כפי שכתבו ר' רחמים ללא תיקוני לשון

¹⁶ באוסף בנו, אבנר כסאר. כאן המקום להודות לו שנתן לר' יוסי פרחי ולי אפשרות לעיין במסמכים אלו.

¹⁷ משפחת חבשוש, ב, עמ' 371–381.

¹⁸ דפים אלו כרוכים גם בתוך ספרו "זכרונות ואירועים" (שהוא למעשה אוסף דפים שהדפיס לו במשך השנים) שקיבלתי מבתו יעל יצחק באמצעות בנה אריאל.

ונוסח, באופן שהתקציר משולב בתוך סוגריים מרובעים. לתועלת הקורא הסיפור חולק לפסקאות ופוסק, הכתיב שלו תוקן כמקובל, המילים הערביות נוקדו¹⁹ וטעויות ההקלדה תוקנו בשתיקה.

בהערות השתדלתי להאיר כמה עניינים ולהוסיף מעט פרטים, הסברים והשלמות בעיקר ממה ששמעתי מר' רחמים ומפי שלושת גיבורי הסיפור הנוספים שיחיו – ר' ישעיה צדוק בן יוסף צאלח הזהב (גר כיום בירושלים), ר' עזריה בן חיים עזירי²⁰ (גר כיום ברעננה) ובעיקר מפי הגדול שבחבורה יחיאל (יחיא) בן אהרן עזירי²¹ (גר כיום בהדר יוסף, תל אביב) – תוך השוואה למה שנכתב בספרו של יחיאל חבשוש הנ"ל. בעניינים רבים נעזרתי גם בר' מרדכי יצהרי שהחכימי והעשירני מידיעותיו הרבות בהווי החיים של התושבים בתימן – הערבים והיהודים.

למותר לציין שמטבע הדברים, בסיפור המסופר על ידי ארבעה אנשים לאחר קרוב לשבעים שנה, יש הבדלים בפרטים קלים פה ושם. יש פרטים שהאחד ידע, וחבריו לא ידעו או שכחו, ויש פרטים הנובעים מכך שכל אחד מספר מזווית ראייה אחרת. לא באתי להכריע בין הגרסאות אלא רק להציג את סיפורו של ר' רחמים עם השלמות מדברי חבריו.

קורות חיים – עלילה ועלייה²²

אודה לה' מאוד בפי, ובתוך רבים אהללנו, כי שבר דלתות נחושת ובריחי ברזל גידע, וגאל אותנו מארץ חושך וצלמוות – ארץ תימן, הגלות הקשה והמרה אשר דיכאה את חיינו וחיי אבותינו במשך אלפיים שנה. ואנחנו שמרנו על זהותנו ועל יהדותנו. ציפינו לגאולה ולקיוץ הגלויות, וברוך ה' הנה זכינו וראינו בעינינו בבניין ארצנו ושחרור ירושלים,

¹⁹ בעזרת הרב עזרא קרח ור' מרדכי יצהרי.

²⁰ חיים עזירי אֶלְסָבֶאָג, כלומר צבעי הצובע חוטים, בדים, בגדים וכדו' (ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 243). אמו היא זהרה (שרה) בת מארי רצ'א צארם שנהרגה בשבת אלטמעה (ראה בהערה בהמשך). הוא היה ילד יתום משני הוריו, והיה צורך להבריחו ולהצילו מסכנת שמד. עזריה היה עובד מעט בערבים בעבודות קלות אצל ישעיה צדוק וכך התחבר לחבורת הבחורים. מלבד זאת, עזר בנו של מארי רצ'א צארם הוא בעלה של שרה, אחותו הגדולה של ישעיה צדוק.

²¹ אהרן עזירי אֶלְסָמִין, על שם שהיה מלא בגופו.

²² הכותרת "עלילה ועלייה" לא נכתבה בראש הסיפור, אך בשם זה קרא ר' רחמים לאחד מבין שיריו הרבים המתארים את הסיפור הזה.

ונתקיים בנו מקרא שכתוב: "אמר לצפון תני, ולתימן אל תקלאי, הביאי בני מרחוק, ובנותי על כתף תנשאנה".²³

[אבי²⁴ הלך לעולמו ואני כבר כבן 13 שנה, אבל היו לי חברים למופת, ישעיה צדוק ויחיא עזירי בזמן שהיינו עוד בתימן. בעיר צנעא היה לי חנות נעליים, ואז באו אליי כמה חברים היקרים לי שתמיד דאגו מלב ומנפש, הם ישעיה צדוק ויחיא עזירי. אין יום שלא באים אליי יושבים וצוחקים ומספרים סיפורים על ארץ ישראל, על הגאולה, על העלייה. והנה עוד מעט יכריזו מדינה, ויהיה לנו ממשלה ונהיה חופשיים, ואז ייתנו לכל היהודים לעלות לארץ ישראל. לפעמים היינו מדברים על נושאים מענייני דיומא ומכל הבא ליד – מה חדש ונתחדש ומה שמועה שמענו ברחוב. ככה היינו יום יום נפגשים ומפטטים על כל נושא ועל כל עניין, ומפעם לפעם מקיימים מסיבה אצלי בבית, אוכלים ושותים. היינו מאוד מאושרים, שמחת חיים בלבנו, וכל מה שעשינו היה ביושר ובדרך ארץ ויראת שמים. ידוע שבתימן לא היה בידור ולא מועדונים ולא רדיו וקולנוע ולא עיתונים, רק עול גלות וסבל אִיוֹם החיים,²⁵ ובכל זאת אני וחבריי היינו במצב מצוין עד שרצחו את המלך יחיא.²⁶ המצב היה קשה ובלתי נסבל, היינו תמיד מתוחים ממראה עיננו. תוהו ובוהו בכל סדרי החיים, אין ביטחון, כל אחד מוכן לברוח, אבל היה אסור לכל היהודים לעלות לארץ ישראל].

²³ זהו עירוב של שני פסוקים: ישעיה מג,ו; ישעיה מט,כב.

²⁴ הרב שלום בן משה דאר (אלאסואד).

²⁵ כלומר, וסבל איוֹם היו החיים.

²⁶ יום שלישי ז' באדר א' ה'תש"ח (17.02.1948). זהו התאריך המדויק המופיע ברוב המקורות. ראה למשל חמדי, חכמה ומוסר, עמ' 36; בני משה, דור לדור, עמ' 83; קרח ע', סערת תימן, עמ' פג; חבשוש, משפחת חבשוש, א, עמ' 493; צדוק י', בסערות תימן, עמ' 215; ועוד. אולם היו שציינו תאריכים לא מדויקים. ראה למשל חג'בי, חיי גלות, עמ' 566 שציין שהיה זה בשנת תש"ז; שלומי-אכלופי, אמרתי אעלה, עמ' 174 שאמנם ציין שהיה זה ביום שלישי אך ציין את התאריך ב' באדר ב' 17.2.48, שזהו התאריך של שבת אלטמעה (ראה בסמוך); חבארה, בתלאות תימן, עמ' 213 שם מופיע ה' באדר א'; צדוק ח', מן המצר, עמ' 396 שכתב שהיה זה ביום שלישי ט' באדר א'; וכן כתוב במכתב מחיים ויחיא בני אברהם השאש לאחותם נצ'רה אשת יוסף בן אהרן עמר (ברשות שגיב מחפוד); יצחק הלוי, מגלות לגאולה, עמ' 24 שם מופיע ח' באדר א'; וכן אצל מנצורה, מרבד הקסמים, עמ' 40; גימאני, קורות הזמן, עמ' 102.

בשנת תש"ח נהרג המלך יחיא בתימן בעיר צנעא על ידי המורדים, ובראשם הוויזר.²⁷ ואז הייתה מלחמה קשה, פחד נוראי בלב כל אחד, ובמיוחד היהודים סבלו מאוד מחרפת רעב וחוסר פרנסה, ושערי צנעא ננעלו. וריכוזו צבא מעל החומה עם תותחים, ויורים יום ולילה. גם מסביב לעיר צנעא היה צבאו של בן המלך אחמד אשר ארגן אלפים מתושבי תימן נגד המורדים שהרגו את אביו. וסגרו כל דרך אין יוצא ואין בא, וכך נוצר מצב קשה במשך חודש ימים. אחר כך בן המלך – יורש העצר אחמד – ניצח את המורדים, וכבש את צנעא עם האנשים הברברים, שדדו ובזזו ואנסו, רצחו ולקחו מכל הבא ליד. וגם היהודים נשדדו על ידי הברברים. והשכנים שלנו הערבים, ואנשי השכונה בִּלְקָה,²⁸ הם היו למורי דרך. הם היו מתפרנסים מהיהודים ומכירים כל צעד ושעל ברחוב היהודים, ובאותה שבת "שחורה"²⁹ הם היו הראשונים שגמלו רעה תחת טובה, ונכנסו מבית לבית לשדוד ולבזוז. ולכל החנויות אשר בשוק שברו הדלתות ולקחו הסחורות, והרגו איש ואישה משכונת היהודים.³⁰

כמעט כל היהודים יצאו מהבתים לרחוב בגלל הפחד מהשודדים אשר נכנסים לבתים ולוקחים כל מה שיש. וכך יוצאים ובאים אחרים ומאיימים על בעל הבית בכדי לקבל כל רכוש שיש, ולבסוף כל היהודים ברחו מהבתים החוצה, עד שהפסיקו את השוד ביום שבת אחרי הצהריים בפקודת בן המלך עֲבָאס. הוא הגיע לשכונת היהודים עם הרבה חיילים כדי להציל יהודים שכבר לא נשאר להם כלום. וכל הבתים והשכונות ריקות. האנשים והנשים עם הילדים ברחו. כולם בוכים רעבים וחסרי כול, ופחדים פחד מוות מאימת השודדים. לשכנים הערבים, אנשי שכונת בלקה, כאב מאוד שבן המלך עזר ליהודים. למרות שהם היו מתפרנסים בכבוד ובאמון מהיהודים. ואז נהיו קשוחים ואכזרים מאוד. הם ביימו מעשה נפשע.³¹ לקחו שתי ילדות ערביות, חנקו אותם וזרקו אותם לבור של יהודים. זה

²⁷ עבדאללה בן אחמד אלוויזר ממשפחת המלוכה.

²⁸ שכונת אלבלקה שוכנת דרומית-מערבית לשכונת היהודים. תושביה הם שונאי ישראל ונקראים בפי היהודים "שִׁיבִי בִּישִׁי" (=השכנים הרעים, על פי סנהדרין צו ע"ב) או "בלק" [=כלומר מזרע בלק]. את תמונת מראה שכונת אלבלקה תמצא אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 122, תמונה מס' 243.

²⁹ פרשת פקודי, ב' באדר ב' ה'תש"ח (13.03.1948). אצל יצחק הלוי, מגלות לגאולה, עמ' 29 נכתב בטעות בכ' באדר ב'. שבת זו נקראת "שבת אלטמעה", וראה מה שכתבתי לעיל.

³⁰ הבחור אהרן בן אהרן עראקי וזהרה (שרה) אלמנת חיים עזירי (בת מארי רצ' צארם).

³¹ חלק מכותבי הזיכרונות כתבו ששתי הנערות הפתיעו זוג נואפים מוסלמיים, ולכן הרגום, וגלגלו את האשמה על היהודים. לפי זה העלילה לא הייתה מתוכננת מראש.

היה ביום שבת³² לפני הצהריים בזמן שאנשים אוכלים ושותים וכל אחד בביתו יושב בשלוות נפש ואין איש עובר ברחוב.³³ ואת המעשה הזה עשו ערביי בלקה למען תהיה סיבה להרוג ולשדוד ביהודים כאוות נפשם כפי שעשו בעדן.³⁴ זו הייתה הכוונה שלהם. אחרי שביצעו את הרצח וזרקו את הילדות לבור, אותם הרוצחים התחילו לחפש ולהכריז בכל רחובות היהודים, ולשאל כל עובר ושב מי ראה, מי ידע על שתי ילדות ערביות. כל אחד ענה "לא ראינו". כי בדרך כלל בשבת לא עוברים גויים בשכונת היהודים. הם שאלו פה ושם ובסוף הם בעצמם ידעו את המקום, בגלל שהם בעצמם ביצעו את המעשה בחצר הזאת שבה היה בור, והבית היה נעול (שייך למשפחת כסאר)³⁵ מפני שעלו לארץ ישראל. ולכן הרוצחים ניצלו את המצב, ועשו מה שעשו. וכשנודע הדבר, התאספו הערבים בהמוניהם. באו מכל עבר גלים גלים, צעקו ואיימו, והכריזו שצריך לנקום ביהודים, כאילו היהודים אשמים במעשה. השמועה הגיעה לכל בית כנסת³⁶ על עליית הדם. האנשים פחדו, וכולם ברחו לבתים, ולא נשאר איש ברחוב מחשש לבאות. הערבים התארגנו ובראשם הנכבדים של אנשי בלקה, כולם בצעקות וקריאת נקמה ביהודים.

העלו את הבנות מהבור ורופא קבע את מותן וזה היה במוצאי שבת. היהודים קפאו מפחד כל אותו הלילה ולא יכלו לישון. כולם בוכים. בחוץ נשמעים רעשים של מכונות צבא ומשטרה, והרבה אויבים מסתובבים ברחוב היהודים. כל המוסלמים הרחוקים

³² פרשת וישלח, ט"ז בכסלו ה'תש"ט (18.12.1948). זהו התאריך המדויק המופיע ברוב המקורות. אולם היו שציינו תאריכים לא מדויקים. ראה למשל חבארה, בתלאות תימן, עמ' 214 שם כתוב "ז' בכסלו; יצחק הלוי, מגלות לגאולה, עמ' 33 שם כתוב ט"ו בכסלו. על עוד טעויות בתאריך ראה גימאני, ההנהגה היהודית, עמ' 192–193, הערה 41.

³³ ראה יצהרי, בן ערובה, עמ' 159; והשווה לזה דברי הרב קאפח (הליכות תימן, עמ' 9): "ולפי שהיו ערים רוב הלילה, וגם שתו מעט יי"ש, והאוכל של שבת שמן ודשן ומרובה ביותר, לכן השינה בשעה זו היא לא רק תענוג, כפי שאמרו חז"ל, אלא דבר הנדרש מעצמו. בשעות אלה כל רחוב היהודים שומם, מאין עובר, כי כולם ישנים, אנשים ונשים, גדולים וקטנים".

³⁴ כוונתו לפרעות שנערכו ביהודי עדן בתאריך 2.12.1947–4.12.1947 לאחר החלטת החלוקה של עצרת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 ובהם נהרגו קרוב לשמונים יהודים, ונפצעו עוד עשרות. ראה למשל אהרונ, יהודי עדן, עמ' 311–316; צדוק ח', מן המצר, עמ' 379–391; גמליאלי, מחנה גאולה, עמ' 234–242; עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ' 365–368; ועוד.

³⁵ סלמון כסאר. אמנם לפני המהפכה בית זה היה מושכר למשפחת הרב צדוק יצהרי (ראה יצהרי, בן ערובה, עמ' 165).

³⁶ שם התפללו תפילת מנחה של שבת קודש.

התמלאו חמה וזעם ורצו לנקום, אבל היה נס. המלך אחמד שלח מברק לאחיו ראש הממשלה אלחסן,³⁷ וציווה עליו מיד לתת משמר ליהודים. ואז הצבא עצר את ההמון שרצה לנקום ביהודים, ולא העזו לעשות מאומה במשך כל הלילה. לולא חסדי ה' לא היה נשאר שריד ופליט, כי השנאה ליהודים גברה, והייתה איומה.

היו שמועות שהיהודים בישראל לוחמים וכובשים בעוז. פליטים ערבים שברחו לתימן ולעוד ארצות לא האמינו שהיהודים יכולים ללחום ולכבוש. תמיד הם לעגו עלינו בבז ובחרפה ואומרים שאנחנו אומה מתה. מקללים ויורקים על היהודים, ואומרים שאנחנו טמאים ומטונפים. ותמיד שומרים מרחק מהיהודים, כי אנחנו אסורים במגע. וכך נהגו בנו כמה דורות. וכעת חרה להם שבעתיים לשמוע שהיהודים לוחמים וכובשים, ולא האמינו למשמע אונם שיש יכולת ליהודים לכבוש ארץ ולהיות מדינה עצמאית, ולכן העלילו עלילת דם על היהודים.

הערבים המשיכו להציק ליהודים מאוד, ובאותה שבת היה לנו נס גדול שלא פגעו בנו בחסדי ה' כי לא תמנו.³⁸ למחרת היה יום ראשון, באו לרחוב היהודים הרבה צבא ומשטרה, ועוצרים כל מי שנמצא בדרכם. ובמיוחד לקחו את הצעירים, העשירים והרבנים, ונכנסו לבתים בכדי לחפש אנשים. ובאיומים והשפלה לקחו אותם למעצר, בטענה שהם רצחו את הילדות בשבת, וזרקו אותם לבור. בבתיים נשארו רק הנשים, ילדים וזקנים, ושאר העם עצורים בבתי סוהר באשמת רצח הבנות. כל הרובע היהודי כולם בבתי כנסת מתפללים ומקוננים ובוכים על מר גורלם, יום ולילה. וכל יום מתחדשות גזרות נוספות, ומוסיפים לחפש אנשים ומשליכים אותם לבתי סוהר. אין דורש, אין חונן ואין מרחם, ונשארים אחוזי פחד ובהלה מרוב צרות ויגון.

הערבים מאשימים את היהודים ברצח, וטוענים שמצאו חשודים שהם שלושה אחים, והם סעיד וסלימאן ורפאל סרי,³⁹ וגם סעיד חבשוש⁴⁰ ועזרי נחום.⁴¹ הם נטפלו אליהם ועינו אותם בכל מיני עינויים כדי שיודו שהם רצחו את הבנות באותו יום שבת וזרקו אתן לבור.

³⁷ כידוע המלך אחמד שהה בתעז, ובאותם ימים הפיקוח על הנעשה בצנעא הוטל על אחיו ממלא מקומו אלחסן.

³⁸ על פי איכה ג, כב.

³⁹ בני מוסא סרי אלפראן (האופה).

⁴⁰ סעיד בן סלימאן חבשוש, סוחר גדול.

⁴¹ עזרי בן יוסף נחום.

על אף שהוכיחו היהודים כי לא ייתכן שיהודי יעשה מעשה נפשע שכזה, מה גם שזה יום שבת, אבל משום יוקרה לערבים האשימו את היהודים ברצח בזדון.

בכל הדורות ובכל הזמנים תמיד היהודים קרבו לעלילות, כי היהודי לא נחשב בעיניהם למאומה, ולכן תמיד משפילים אותו ומעליבים אותו רק בגלל שהוא יהודי. במשך מאות בשנים חיו היהודים בתימן תחת רדיפות והשפלות לכל אדם יהודי ואין זכות לחיות כבן אדם ולכן היהודי מוגבל ויש חוקים מיוחדים ליהודי ואין לו כבוד ולא ערך. בעיני הגויים היהודי הוא משוקץ ומתועב וטמא ומטמא במגע. היהודי בתימן נקרא בן חסות, אם ינהג לפי הגזרות שהוטלו על היהודים. לדוגמא, תשלום מס לגולגולת, ולא ירים ראשו כלפי המוסלם, וילך בהכנעה. ואם יעז להפר משהו מהחוקים ומהגזרות, דמו בראשו. וכך היו היהודים נרדפים כל ימיהם לאורך כל הגלות המרה בימי שלום ובימי מלחמה.

כמה קשה לתאר את הסבל והמצוקה והעוני. רוב האנשים סבלו חרפת רעב. במיוחד כשיש בצורת או מלחמה אנשים מתים מרעב ומדבר, ומשפחות שלמות נכחדות. מפני ששם בתימן אין עזרה – לא ממשלתית ולא ציבורית. ומי שאין לו במה להתקיים, הוא אבוד. יש זמנים שהמלכים היו אכזריים ושונאים את היהודים בגלל דתם. מחפשים עלילות וסיבות כדי לפגוע ביהודים, הורסים בתי כנסיות, ומכריחים את היהודים להתאסלם. פעם גירשו אותם מתימן. היה גירוש איום שמתו בדרכים תשעים אחוז.⁴² והרבה פעמים היה מצור על צנעא, ומתו אלפי אנשים מרעב.⁴³ באותם הזמנים לא הייתה תקשורת מפותחת כיום. יכלו להרוג את כל האנשים, והעולם לא ידע ולא שמע עליהם מאומה.

למרות הכול אנו היינו בציפייה שישתפר המצב ונזכה לעלות לארץ ישראל. למרות שאנו פוחדים מהגויים, כי הם אוסרים איסור מוחלט לנסוע, ולא נותנים רשות. כי הם טוענים שמי שישע לארץ ישראל, הוא ציוני. ולכן אף אחד לא העז לבקש רישיון, אלא היו נוסעים לתעז לבקר מורי שלום שבזי,⁴⁴ ומשם בורחים לעדן עם הרבה סכנת נפשות.

⁴² כנראה כוונתו לגלות מוֹזַע. בשנת 1679 החליט האימאם אלמהדי לגרש את כל יהודי תימן מארצו. מאחר שהרעיון לגרשם להודו או לסודאן הוכח כבלתי מעשי, הוחלט לגרשם אל מוֹזַע – אזור מדברי בתהאמה שבמערב תימן. תנאי האקלים והתברואה היו קשים ורבים מן הגולים מתו. גם חלק גדול מנכסי הרוח ואוצרות התרבות של יהודי תימן אבד בגלות ההיא.

⁴³ ראה למשל חֻזַת אֶלְכָּפֶר (מצור החֶפֶן). כך נקראים מאורעות המצור והרעב בצנעא בשנים 1903–1905 שבהם מצאו את מותם כשני שלישים מהקהילה בצנעא, ובכללם גדולי הרבנים.

⁴⁴ כלומר, לביקור הקבר לצורך תפילה.

היהודים הבורחים עזבו את ביתם ורכושם, ולפעמים תופסים אותם בדרכים ומכניסים אותם לבתי סוהר. ויש שמתו מפחד ומחולאים רעים. ככה היה במשך שנים רבות עד שקמה מדינת ישראל ופתחה שעריה בפני יהודי תימן, ואז היה נס והשתנו הזמנים. והמלך אחמד בן המלך יחיא שנרצח על ידי רִיִּיס גמאל⁴⁵ – שר הצבא של תימן – והוויזר, בעת שניצח אותם הוציא את כולם להורג בעריפת ראש, ואז נתן ליהודים אפשרות למכור בתיהם ולנסוע חופשיים לארץ ישראל. וברוך ה' שלא נתנו טרף לשניהם. נפשנו נמלטה מפח יוקשים. הפח נשבר ואנחנו נמלטנו.⁴⁶

בשנת תש"ח כשהוכרזה מדינת ישראל הגיבו הערבים בזעם וחרון להשמיד ולכלות ולא להשאיר זכר ליהודים. רק ההשגחה העליונה ריחפה עלינו וניצלנו מידי הערבים של תימן. בשנת תש"ט העלילו עלילת דם על שתי הבנות הערביות שנרצחו והושלכו לבור כפי שסופר לעיל. אך אנחנו ארבעה חברים טובים, החלטנו שזה הרגע הנכון לעלות לארץ ישראל. חבריי הם ישעיה צאלח, יחיא עזירי, עזריה עזירי ואני רחמים דאר.

[המצב מיום ליום הולך ומחמיר. במיוחד המצב החמיר אחרי שרצחו את הבנות הערביות והעלילו ביהודים. דבר זה נגע ללבנו ואז מרוב מבוכה, החברים שלי התחילו לתכנן איך לברוח לארץ ישראל כדי לבקש עזרה למען היהודים הכלואים בבתי הסוהר. ואז מצאו נהג ערבי של סוחר עשיר מאד בשם גמִדָּאן,⁴⁷ וסיכמו אתו שייסעו אתו עד עדן, שילמו לו את סכום הכסף שדרש, ובאו אליי פתאום בלילה מאוחר ואמרו לי: "בוא אתנו, אנחנו נוסעים לארץ ישראל". אני נדהמתי והתרגשתי, איך אפשר להחליט בפתאומיות. מלכתחילה לא הסכמתי, אבל חבריי שכנעו אותי כי יעזרו לי בכול, ואין לי צורך לדאוג על כלום.⁴⁸ הכול מוכן, ורק אסכים. היו לי הרבה מחשבות איך לעזוב את אחים שלי ואימא

⁴⁵ גמאל בן גמיל אלעראקי (על שם מוצאו מעיראק).

⁴⁶ על פי תהלים קכד, ו-ז.

⁴⁷ נראה שיש לכתוב ג'מִצָּאן כשהגרש מציין את הנקודה הנכתבת מעל האות בערבית. שמו של הנהג היה מחמוד, והוא היה מוסלמי דתי ומכובד שתפקידו היה להביא סחורות (בעיקר בדים) מעדן לצנעא. לדברי יחיא עזירי, מי שסגר מחיר עם הנהג היה אברהם בן יוסף צאלח הזהב (אחיו של ישעיה).

⁴⁸ אביו של ישעיה צדוק פתח לו בית מלאכה והיה מייצר קֶחָאט. כלומר, כדורים חלולים מכסף הנחרזים בחוט ונתלים בצוואר. ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 230. לדברי הרב קאפח תכשיט זה נעשה לצורכי הערבים בלבד, אך מר' ישעיה צדוק שמעתי שבדרך כלל היו לובשות את זה יהודיות וערביות מחוץ לצנעא. יחיא עזירי היה עובד עם אביו בתעשיית סוכריות ועוגות והפך להיות מעין שותף של אביו. שניהם הרוויחו וצברו חסכונות.

שלי וכל המשפחה, חשבתי שזאת ממש התאבדות. מצד שני גברה בי האהבה לארץ ישראל שהיא כל תקוותי ומאוויו נפשי, ומצד אחר לא יכול לעזוב את החברים שלי כי נפשי קשורה בהם, ובלעדיהם חיי לא חיים. תמיד כיבדו אותי ועזרו לי בכול. מיד הסכמתי לנסוע אִתָּם. הלכתי בלילה לכל המשפחה, והודעתי להם שמחר אני בורח עם החברים שלי. הם לא הסכימו, וביקשו ממני לא לעזוב אותם. אני הבטחתי להם שהמטרה שלנו היא לעזור לכל היהודים, וכשנגיע לארץ ישראל נספר להם איך המצב של היהודים בתימן, ובעזרת ה' יעזרו לכל היהודים. וכך שכנעתי את המשפחה.]

חבריי באו אליי בלילה לחנות כפי שסופר, והציעו לי להצטרף ולנסוע אִתָּם עם הנהג הערבי מצנעא שלקח את שני החברים הראשונים: אברהם קארטה ואליה טירי.⁴⁹ היינו חייבים גם אנחנו להתחפש ולשלם לו תשלום מיוחד עבור שירותו הטוב של הנהג. הסכמתי, אבל פחדתי שמא יקרה אסון או יתפסו אותנו. החברים אמרו שאין מה לחשוש, זה נהג מנוסה, וכבר הצליח להסיע שני ילדים בהצלחה. מיד הסכמתי לנסוע אִתָּם אחרי ששכנעתי את המשפחה. [בינתיים החברים שלי הכינו אוכל, ציוד, חליפות וכסף, ומטבעות זהב תפרו על בגדיהם.]

בלילה בחשאי, כשאף אחד לא ידע, נפגשתי עם שחר עם ישעיה צאלח ועם כל החברים⁵⁰ ויצאנו ברגל משער הנקרא באב אלבלקה, ושם הגענו על יד באר הנקרא אֶלְבִּיר אֶלְמֶדְרָה.⁵¹ חכינו שם בפחד שמא יראו אותנו הערבים וילשינו עלינו, תוך ציפייה של כרבע שעה שמענו את המכונית מתקרבת ומגיעה אלינו. נכנסנו לתוכה ונסענו עד כפר⁵² הנקרא מַעְבֵּר, שם הייתה תחנה ראשונה. [ובבוקר עם שחר הלכנו ברגל עד מקום המפגש שקבענו עם הנהג. מיד הגיעה המכונית, והמשכנו דרכינו המסוכנות. אבל יש לציין יחיא עזירי היה אמיץ לב, אינו נרתע ואינו מפחד. אפילו בשעות הקשות ידע להסתדר ולעמוד בקומה זקופה].⁵³ אכלנו צהריים אצל בעל הפונדק, והנה ראו אותנו ילדים ערבים. התאספו

⁴⁹ אליה בן אהרן אלטירי. שני אלה הגיעו בעזרתו עד עדן.

⁵⁰ כלומר בלילה בחשאי הכין את צורכי הנסיעה ועם שחר נפגש עם חבריו.

⁵¹ באר שניתן לרדת בה במדרגות הצמודות לדפנה.

⁵² 'מעבר' הוא ספק כפר ספק עיר. קאפח, הליכות תימן, עמ' 297.

⁵³ יש לציין שליחא עזירי יש עבר עשיר של בריחות. בתחילה ברח לבדו לד'מאר, שם הוא שבת בביתו של רפאל מעברי והתוודע לראשונה לאורחות חיים שונים ממה שהורגל בצנעא (הלבוש, השפה, המנטליות, ואפילו טעם תפוחי העץ). לאחר כמה ימים כשראה שהבריחה לארץ ישראל לא מעשית, שם פעמיו לכיוון

לידינו, וזרקו אבנים וקיללו וצעקו לעברנו קללות וקריאות גנאי ובוז: "יהודים מלוכלים, טמאים ומתועבים".⁵⁴ הם דחפו אותנו וירקו עלינו עם כל ההמון הסוער, ורק הנהג עמד בפרץ והציל אותנו מידם. נסענו מיד מהמקום, והנהג אמר לנו שעלינו לגלח הפאות שלצדי האוזניים שהיה לכל יהודי, וזה סימן ההיכר של היהודים. הנהג ביקש להוריד את הסימן ולהחליף את הבגדים, ללבוש בגדי גויים בכדי שלא יתקהלו עלינו כמו בכפר מעבר באותו לילה. שמענו לנהג והורדנו את הפאות⁵⁵ ולבשנו במקום שְמֵלָה⁵⁶ בגדי נוכרים. קוראים ללבוש זה "לבוש עדני". הנהג היה שבע רצון וגם אנחנו. את שמותינו גם שינינו לשמות ערבים ותרגלנו למען לא נשכח.⁵⁷ הרגשנו הרגשה נעימה שקשה לתאר.

הדרך הייתה קשה מאוד. אין כביש ואין שביל, רק נוסעים ונועזרים, כי המכונית שוקעת בחול, ואז כולנו דוחפים את המכונית. ובפעם הבאה המכונית נעצרת כי יש אבנים שמפריעות לנסוע, ושוב יורדים ומפלסים דרך. וכך כל כמה ק"מ יש תקלות, ולכן הגענו בליל שבת מאוחר לעיר הנמל חִינְדָּה. שם התפללנו ערבית בדרך, ומאוד הצטערנו על חילול השבת. ממש נרעשנו בכל נימי נשמתנו, אבל היינו אנוסים. וחץ מזה הנהג היה נוסע רק בלילה. בגלל החום לא התאפשרה הנסיעה ביום אלא רק בלילה. לנו בפונדק

צנעא ובדרך פגש את מוסא כְּנַאס שנשלח להחזירו הביתה. מוסא זה היה צנום ונמוך קומה ועבד כסבל. מרוב קטנותו, כשהיה סוחב חבילת טבק ענקית על ראשו, היה נדמה שהחבילה הולכת לבדה. יחיא עזירי מספר שהרעיון לשלוח את מוסא כְּנַאס להחזירו הביתה היה מגוחך, שכן אם יחיא היה פותח במנוסה, ממילא מוסא לא היה יכול לתפסו. על כל פנים מוסא ביקש מיחיא שיספר שהוא תפס אותו והחזירו, וכך יקבל את הכסף שהובטח לו (קרש). לאחר כמה שנים שכנע יחיא עזירי את נחמיה קארה שהיה בדרכו לתפילה שיברח יחד אתו, אך הם נתפסו לאחר כמה ימים על ידי ערבי שהיה ידידו של אהרן עזירי (אביו של יחיא), וזה החזירם לצנעא.

⁵⁴ ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 291, מס' 6.

⁵⁵ לדברי יחיא עזירי לא נהג זה אמר להם לשנות את חזותם אלא היה זה בהמשך הסיפור כשעברו לנהג השני. על כל פנים יחיא עזירי תיאר כיצד רעדו ידיהם כשגזזו את פאותיהם מתוך בכייה. כל אחד תבע מחברו שיגזזו הוא ראשון את פאותיו, ולבסוף יחיא עזירי קצץ את פאותיו של הילד עזריה היתום מתוך מחשבה שהוא עושה זאת באונס רק כדי להצילו משמד. לאחר מכן גזזו השלושה הנותרים את פאותיהם מתוך מחשבה שה' יודע שהכול למען ארץ ישראל.

⁵⁶ טלית. ראה באריכות קאפח, הליכות תימן, עמ' 187.

⁵⁷ יחיא עזירי נשאר יחיא, ישעיה צאלח (צדוק) נקרא צאלח, רחמים דאר נקרא דאר חמוד, ועזריה עזירי נקרא עזיז.

שניהלה אותו אישה בשם צנענייה,⁵⁸ ובבוקר אכלנו דגים ושתינו קהוה (קפה). החום הלך וגבר ביום, ובלילה נעים מאוד, כולם בחוץ מבליים, והחנויות פתוחות והעיר שוקקת. בין הנהג ועוזרו היה ריב וכעס על נושאים שונים, וגם העניין שלנו גלש לסכסוך שלהם. העוזר לקח לנו חפץ מסוים ולא רצה להחזירו. אחרי דין ודברים עם הנהג החזיר לנו, ואז הלך להלשין עלינו במשטרה כי אנחנו יהודים ורק מחופשים.⁵⁹ וכמובן המשטרה שלחה בלש אחרינו שהתיידד עמנו, ושאל אותנו למעשינו, ואי אפשר להרגיש שהוא בלש. שאל אותנו לאן אנו נוסעים, ענינו לעדן. והוא סיפר שגם הוא נוסע לעדן. וכך סיפר לנו והתיידד עמנו. ולפתע פתאום הנהג קיבל הודעה שעליו לחזור לצנעא, ואנו נשארנו נבוכים ונדהמנו איזה מזל ביש, מה יהיה אתנו.

הנהג הציע לנו כי יש לו חבר שנוסע לעדן עם מכונית משא, הוא ידבר אתו. במוצאי שבת בא החבר שלו וסיכם אתו שניסע לעדן, נשלם לו מה שמגיע לו. וכך עלינו ארבעתנו עם "הידיד" המדומה וגם עם הרבה מאוד נוסעים ערבים, רובם חיילים, גם אחד מעבדי המלך בשם צומצאם.⁶⁰ ושוב נסענו בדרך לא דרך כשהמכונית שוקעת ואנו יורדים ממנה כדי לחלץ אותה מהבוץ. וכך נמשך הדבר עד לחצי הלילה, ואז הגענו לעיר זביד, לנו שם בלילה והיינו מאוד עייפים ורצוצים. בבוקר כשאחד החברים רצה לצאת, בעל הפונדק לא נתן לו לצאת. כששאל מה קרה, ענה שהחבר שלכם אמר לשמור עליכם. מיד רעדנו מפחד שמא נודע לו כי אנחנו יהודים, ואולי הוא שוטר, וכך לא היינו שקטים עד שהוא חזר. כששאלנו אותו לפשר ההוראה לא לתת לנו לצאת, ענה "בגלל שאתם לא מכירים את העיר, שמא מישהו יזיק לכם, ורק מתוך אהבה ואחוה". כמובן שנרגענו, אכלנו ושתינו וטיילנו. ואפילו לראש העיר הגענו, ושם דיבר אתנו על נושא היהודים בצנעא ועל יהודי פלסטין ובנס יצאנו בשלום ממנו.

לפנות ערב עלינו למכונית עם השוטר, ושוב נסענו בדרך קשה מאוד. המכונית עמוסה בנוסעים מקדימה ומאחור, לפתע הנהג ביקש מכל הנוסעים שנמצאים קדימה לרדת. כולם

⁵⁸ כלומר אישה מהעיר צנעא. ראה חבשוש, מסעות חבשוש, ב, עמ' 374.

⁵⁹ לדברי יחיא עזירי ההלשנה לא הייתה על ידי עוזר הנהג הראשון אלא יותר מאוחר על ידי הנהג השני בעצמו. ומניין ידע הנהג השני שהם יהודים. כשהיה פנצ'ר באחד מגלגלי המשאית עזר יחיא עזירי לנהג לטפל באחד מהגלגלים ואז מישהו פלט "שבת", ומכאן הבינו שהם יהודים.

⁶⁰ את תמונתו של צומצאם תמצא אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 145, תמונה מס' 298.

ירדו חוץ מהבלש. הנהג שב וביקש שמי שיושב על גג הכבינה⁶¹ לרדת לתוך הארגז. הבלש לא ירד. ומיד קם עבד המלך, דחף אותו וזרק אותו לארץ. האיש אמר אני נשארתי על הגג של הכבינה בגלל שאני צריך לשמור על היהודים. וכל הנוסעים שמעו והבינו שהוא התכוון שהם יהודים,⁶² ופתאום כולם נסערו והתרגזו. ורק אנחנו הבנו למה הוא התכוון, והבנו מה עשה. אותו רשע הלך ברגל לאיזה מקום, ושלח טלגרף למלך אחמד שהוא היה שומר מטעם המשטרה החשאית על המכונית שנסעה בדרכה מחודידה לתעז, ובה יש יהודים מחופשים. ומיד המלך פקד לצבא ולמשטרה לעצור המכונית בהגיעה לעיר תעז. בכניסה לעיר הכוננות הייתה מלאה, הצבא והמשטרה מחכים כולם לבואה של המכונית.

שתינו קהווה (קפה), ואכלנו וישבנו בצד אחוזי פחד שרויים ייאוש ויגון שבורים ורצוצים. חשכו עינינו. המומים עוד מהבלש שהוא עצמו פליט ערבי מארץ ישראל שמשרת במשטרה בחודידה. וידוע שכל הפליטים הערבים שבאו מארץ ישראל משרתים במשטרה בחודידה או בתעז, והם שונאים יהודים כפליים מערביי תימן.⁶³ הבלש הזה חשב כי אנו מרגלים מארץ ישראל. אנו החלטנו להזהות בפני עבד המלך צומצאם ולבקש ממנו חסות מן הבלש המציק לנו כל הדרך, ורק עתה ידענו מדוע הוא שואל וחוקר ומנסה להתיידד עמנו.⁶⁴

באותו יום בבוקר כולם אוכלים בחצר הפונדק בַּהֲגָדָה⁶⁵ שורות שורות כל קבוצה בפני עצמה. אנחנו אכלנו סמוך לעבד המלך כדי שנראה אותו מסיים לאכול ונסביר לו את ענייננו. לאחר שסיים לאכול ביקשנו לשוחח אִתּוֹ והוא הסכים. גילינו לו שאנחנו יהודים, וגוללנו בפניו את כל מה שעבר עלינו. ביקשנו שיעזור לנו. עבד המלך ריחם עלינו והבטיח לנו שהוא ידבר עם המלך אחמד בכל העניין שלנו, וציווה על אחד החיילים שלו לשמור עלינו מכל מבקש רעתנו. נסענו במכונית בדרכים קשות, עד לפנות ערב הגענו לשער מוסא של העיר תעז בירת המלך אחמד. בבואנו ראינו כבר צבא ומשטרה והרבה אנשים מחכים

⁶¹ קבינה – התא הקדמי המשמש למושב הנהג במשאית.

⁶² כלומר, "שהם" – הנוסעים הערבים הם יהודים.

⁶³ השווה לזה את דברי צדוק י', בסערות תימן, עמ' 96 על השוטר מתעז שהיה פליט מישראל. וראה שם, עמ' 107–108 שכתב שבתים יש כ-5000 פליטים מישראל הממלאים תפקידים חשובים במשטרה וביטחון.

⁶⁴ למרות עייפותם ממאורעות הדרך, לא הצליחו לעצום עין בלילה. מהנהג נודע להם שהבלש מתכנן לקשרם בחבלים ולהביאם לפני האימאם אחמד במטרה לזכות ממנו בפרס.

⁶⁵ שם כפר עם פונדק דרכים (סמסרה).

לבואנו, כי היו שמועות בתעז כי תפסו מכונית בחודידה ובה יש מרגלים ציוניים. ויש ששמעו כי היהודים רוצים לפוצץ את המסגד ביום שישי בשעת התפילה, ויש ששמעו כי רוצים להרוג את המלך, וכך פשטו השמועות בעיר תעז. ולכן כל אנשי המקום יצאו מנער ועד זקן לראות מה יש בתוך המכונית. אנחנו הגענו סמוך לשקיעת החמה בשער תעז, ממש נבהלנו לראות כמה חיילים עם נשק עצרו את המכונית והכריזו בקולי קולות כי כל מי שנמצא בתוך המכונית ייקח את החפצים שלו ויֵרד להזדהות, ומשם לקחו אותנו לחקירה. בחקירה הפשיטו אותנו וחייפשו בבגדים שלנו ומצאו את המטבעות הזהב שהיו תפורים בבגדים וכמובן שלקחו אותם.⁶⁶

בחקירה חקרו אותנו ושאלו אותנו אם אנחנו מרגלים ציוניים או רוצים לבצע פעולה בתעז או לשם מה התחפשנו. והם טענו אנחנו באנו מארץ ישראל ויש שאמרו שמכירים אותנו ממלחמת 1948. אחד אמר שהכיר אותנו מחיפה ויש שאמר כי ראה אותנו בעזה,⁶⁷ וכך הציקו לנו כל אותו הלילה עד עלות השחר. בבוקר בא המפקד הנקרא רִיִּיס אֶלְשֶׁרְטָה.⁶⁸ הוא אמר לאחד השוטרים לתת לנו פיתה וכוס קהווה ולגשת למלך, אבל לפני כן להתלבש במלבוש יפה כולל החגור עם סכין מיוחדת. אבל אנחנו ידענו שלפי חוק שלהם אסור ליהודי לחגור חגורה כזו, כי מי שחוגר דינו מוות. אנחנו לא הסכמנו להתחפש למוסלמים שחוגרים את החגורות האלה, והרייס איים עלינו, ובכל זאת לא השתכנענו.⁶⁹

[מרגע שנתפסנו ועד השחרור, הוא [=יחיא עזירי. אב"ן] עמד איתן, ולא נכנע ולא כרע בך. ערב ראשון שהיינו בתעז בבניין המשטרה, רצו השוטרים לעשות בנו שפטים. הוא העיף אותם בצעקות, ורץ לרייס שלהם. ואז קם הרייס וכעס וצעק עליהם לבל יעזו לדבר אתנו בלי פקודה ממנו והזהיר אותם.]

⁶⁶ לדברי יחיא עזירי הם לא הגיעו למטבעות שהוא החביא.

⁶⁷ אחד מהחוקרים אפילו דיבר אִתָּם בעברית.

⁶⁸ לדברי יחיא עזירי מפקד המשטרה היה אחמד חילמי. מסתבר שהוא היה קצין משטרה ביפו בזמן ממשלת המנדט והוא חקר אותם. ראה צדוק י', בסערות תימן, עמ' 106–107.

⁶⁹ גם לפני כן ניסו להפליל את ארבעת הנערים היהודים. הערבים היו מקללים את האימאם ומנסים לגרות את הנערים שגם הם ידברו נגד האימאם. יחיא עזירי סיפר שהוא מיד הבין את מזימתם ואמר לחבריו בעברית ברמז: "כי המליך בִּינְתָם". וכשר' ישעיה שאל אותו: "אז מה נעשה", ענה לו יחיא: "דינא דמלכותא דינא".

בפקודתו ירדנו לכיוון מושב הישיבה של המלך הנקרא אֶלְמַגֶּלֶס, וכשיצאנו ראינו המון צבא ומשטרה והעיר בכוננות מלאה. עמדנו מול המלך מפוחדים ומבוהלים וכמעט מחוסרי הכרה מהפחד והאימים. בחצר הייתה המשטרה וחילקה אותנו לארבעה טורים, כל אחד מאתנו בראש טור עם משמרת משמאל ומימין, וכך הובלנו למלך. ובמרחק מסוים המלך עמד, ואנחנו נעצרנו מימין. הרייס הצדיע למלך בקידה ובהשתחויה ומסר אותנו לידי. היה שקט מוחלט, המלך מלא הוד וכבוד, שרים ועבדים ומשמר עם נשק, כולם סובבים אותו, ואנחנו רועדים מאימתו. המלך שאל אותנו מאיפה אנחנו, ענינו כי אנחנו יהודים מהעיר צנעא רוצים לנסוע לעדן ובגלל סכנת דרכים התחפשנו. המלך אמר אולי אתם ביצעתם את הרצח של הילדות הערביות בעיר צנעא ובגלל זה התחפשתם וברחתם? השבנו לו כי יהודים לא מסוגלים להרוג נפש, וכי אנו רצינו לנסוע לעדן. והוסיף לשאול מה שם המשפחות שלנו, ומי ההורים, ושם אביו של כל אחד, ואז אמר שהוא מכיר את כולם מאז שהיה בצנעא, וידע שכל השמועות עלינו הם שקר וכזב, וכי רק המשטרה רצתה להעליל עלינו, ולכן הוא רצה לחקור בעצמו. בכל זאת ציווה על העבדים שלו לקחת אותנו לבית הסוהר שנקרא שַׁבְּכָה בעיר תעז.

[למחרת בבוקר נלקחנו למלך אחמד. עם משמר הובילו אותנו. בפחד ואימה הגענו למלך. המלך שאל אותנו כמה שאלות, וכעס עלינו למה התחפשנו, וחשד בנו כי אנחנו רצחנו את הילדות הערביות בצנעא. מיד ציווה שייקחו אותנו לבית הסוהר.] הגענו לבית הסוהר,⁷⁰ שם התקבלנו בצעקות פראיות. גם האסירים התקהלו עלינו וקראו לנו בבוז. בית הסוהר היה צר וצפוף ואין שירותים, ובכלל זאת הייתה רק תעלה

⁷⁰ מנהל בית הסוהר היה ערבי מצנעא שנקרא חמדי. שם שמו על כל אחד מהם כבלי ברזל ברגליו (את תמונת כבלי הברזל בתימן תמצא אצל יצהרי, בן ערובה, עמ' 72). לדברי ר' ישעיה הכבלים ששמו עליו אמנם היו גדולים, אך בלילה הוא היה מוציא אותם בקלות והולך לישון. למרות זאת, יחיא עזירי התנגד שיכבלו אותו. לטענתו האימאם ציווה על מאסר אך לא על כבילה, ובפרט שאין כובלים ילדים. חמדי שאל את האימאם אחמד, והלה אמר שיש לכבלם. כעונש על התחכמותו של יחיא עזירי, בחר לו חמדי כבלים חדשים וכבדים במיוחד שהוא לא יכול לזוז אתם והם גרמו לו סבל איום. רק כשהחשיך היום יחיא נסחב לחמדי ובשיחה אישית (בתוספת מתן בסתר שנשאר מוחבא בבגדיו) ביקש ממנו להקל מעליו, ואכן חמדי הורה לו לבחור כבלים אחרים שמתאימים לו. במשך הזמן התיידדו יחיא עזירי והמנהל חמדי, עד שחמדי היה שולח את יחיא לשכונת היהודים (מגרבה, ראה לקמן) בליווי חייל לקנות לו יין ועראק והיה משלם לו על כל משלוח, וכך החזיר לעצמו יחיא את כל השוחד ששילם בכפל כפליים. יש להעיר שאת היין והעראק קנה יחיא

צרה. פחדנו מן האסירים יותר מהכול. רובם רוצחים, גנבים, שודדים. נכנסנו לאחד החדרים הכי קרוב לשער, ישבנו בזווית אחת ארבעתנו על האדמה, אין לנו שמיכות ולא בגדים אלא ישבנו צמודים אחד לשני, הן מפחד והן מקור. היינו רעבים בוכים וקוראים תהילים בעל פה כי כמובן אין סידורים ולא טלית ולא תפילין.

המקום חשוך, מלוכלך מאוד מכל מיני חרקים, וכינים, פשפשים, עכבישים ולטאות וכל מיני חלאות. אחרי יום וחצי בא סוהר ורצה להכיר אותנו, הוא התייחס אלינו היות וידע שאנו מהעיר שלו.⁷¹ הביא לנו סיגריות, ולחם, קפה, תמרים ועודד אותנו. שלח טלגרף לצנעא להורים, והלך ליהודים בתעז, ובראשם דוד צובירי שהיה חייט המלך,⁷² ולאיש סוחר מכובד מאוד שקוראים לו אפרים.⁷³ שניהם השתדלו לעזור לנו. אספו לנו מכל בית מרק חם ובשר ולחם לחות, ושלחו לבית הסוהר.⁷⁴ היינו מאוד רעבים, הבטן ריקה. יש לציין כי הסוהר מצנעא היה דואג לנו מאד, תמיד הגיע אלינו בידיים מלאות וביקש מהסוהרים האחרים להתייחס אלינו, וכל פעם שיש צדקה לחלוקה שם לנו בצד. לולא הוא, בוודאי היינו בקושי הרבה יותר גדול.⁷⁵

כעבור יומיים פגשנו את הנהג שהביא אותנו בימים הראשונים, הוא נחקר כמעט כל יום ויחד אתו גם אנחנו.⁷⁶ חקרו אותנו כי חשדו שאנחנו ציוניים, ואז ניסו להשפיע עלינו

מסאלם צ'ראב (הנקרא גם רצ'מי, ראה עליו להלן) וכמובן בלי שיידע שהיין והעראק הולכים לחמדי מנהל הכלא.

⁷¹ כוונתו למנהל בית הסוהר חמדי שנזכר לעיל.

⁷² דוד בן יחיא צובירי, יליד העיר צנעא שעבר לגור בעיר אב בדרום תימן. ראה עליו אצל מנצורה, מרבד הקסמים, עמ' 204–205.

⁷³ אולי הוא אפרים סעיד רצ'א כוכבי הגזבר הממונה על קברו של רבי שלם שבזי (צדוק י', בסערות תימן, עמ' 106); ואולי הוא הרב אפרים סעיד ממנהיגי תעז (ראה עליו גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 26; מנצורה, מרבד הקסמים, עמ' 64). ייתכן ששני ה"אפרים סעיד" האלו הם למעשה אותו האדם שהיה גם רב, גם סוחר וגם ממונה על קברו של רבי שלם שבזי (וכן כתב לי ד"ר משה גברא שכך מסתבר).

⁷⁴ גם סידורי תפילה, טליתות, תפילין ותנ"ך הביא להם.

⁷⁵ לדברי ר' ישעיה צדוק חלק נכבד ומרכזי בעזרה שקיבלו מהסוהר ומאנשי תעז נזקפת לזכותו של אביו (יוסף צאלח הזהב) שהיה מקושר עם שר החוץ נהארי, והוא זה שדאג מאחורי הקלעים שיעזרו להם בבית הכלא.

⁷⁶ לדברי יחיא עזירי במסע הזה הוא התארגן היטב מראש ואף לקח אתו עוגיות ונקניקים. בין הבגדים שלקח אתו היו חליפות בגדים יקרות שנבזזו מרייס גמאל שהוצא להורג רק מאוחר יותר ביום שישי י"ג בסיוון תש"ט, כמו שציין יצהרי, בן ערובה, עמ' 193. החליפות נמכרו באחד השווקים יחד עם כל הביזה שנבזזה מהיהודים והערבים (ראה יצהרי, בן ערובה, עמ' 51–53). את חליפותיו של רייס גמאל קנה יחיא עזירי כדי

שנתאסלם, כי אם לא – יהרגו אותנו.⁷⁷ וכל יום מקשים עלינו ומטילים עלינו גזרות קשות ואחרות. אנחנו התפללנו לקב"ה וצמנו כמעט כל יום. הימים היו קשים מאוד. כולנו חרדים וקוראים תהילים בבכי ובתחינה לקב"ה שיחלץ אותנו מהמצב שאליו נקלענו. כולנו חולים ומלאים כינים, מלאים בפצעים, ושותתים דם מהכבלים אשר על רגלינו.

[היחידים שביקרו אותנו היו אחי טוב, שמעון נדאף,⁷⁸ עזרי צובירי.⁷⁹ אלה היחידים שהצליחו לבקר אותנו בבית הסוהר בתעז, כי הם בעצמם ניסו לברוח. חלק נסעו דרך רדאע וחלק דרך ד'מאר, אבל מאחר שהדרך לעדן סגורה בפני נוסעים יהודים, והרבה צעירים ניסו לברוח, אבל כולם חזרו, כי אין אפשרות בשום אופן. אנחנו התחפשנו וסיכנו את עצמנו בעיר חודידה, ולמרות זאת המשכנו עד תעז. ושם המלך אחמד פקד כי ייקחו אותנו לבית סוהר בשם שַׁבְּכָה. החברים שלנו שמעו שנתפסנו, ובאו לבקר אותנו בבית הסוהר. הם פנו לכמה גורמים יהודים בכדי לעזור לנו, והודות להם, יחד עם דוד צובירי וסוחר בשם אפרים וטוב צ'ראב⁸⁰ הם דאגו לנו. ובמיוחד אפרים דאג לנו בבגדים

שיהיו לו חליפות יפות בארץ ישראל. את כל חבילותיו של יחיא לקח הנהג שהסגיר אותם למשטרה. יחיא שלח טלגרמה לאימאם על כך שהנהג שדד אותו, והאימאם שלח חיילים שתפסו את הנהג לפני עדן והחזירוהו לתעז והכניסוהו לכלא. חמדי שכבר היה חבר של יחיא אמר ליחיא תבחר לנהג איזה כבלים שתצא. בסופו של דבר החבילות עברו לאימאם, וכשיחיא השתחרר ודרש את חבילותיו בחזרה, הוחזרו לו כל החבילות מלבד חליפותיו של רייס גמאל. כשתבע יחיא את חליפותיו של רייס גמאל מהאימאם, ענה לו האימאם שהן נשאר אצלו, ואם יחיא רוצה – שישכור עורך דין טוב ויתבע אותו.

יחיא סיפר שבבית הסוהר הוא היה נוהג להתקוטט עם הנהג. והחוק בכלא שם היה שבכל פעם שנתפסו שני אסירים מתקוטטים, כל אחד מהם היה נקשר בעוד כבלים, והייתה אפשרות לשלם כופר במקומם. לאחר כל התקוטטות יחיא והנהג היו משלמים כופר, עד שהנהג התרושש לגמרי.

⁷⁷ לכל נחקר היו מספרים ששאר חבריו כבר התאסלמו.

⁷⁸ שמעון בן סאלם אלנדאף (חתנו של הרב אהרן חמדי). היה גר בבני ברק ולאחר מכן במודיעין.

⁷⁹ עזרי בן סאלם צובירי, היה גר בקריית אונו.

⁸⁰ איש חסד שניהל יחד עם אביו הרב סאלם בן סאלם יחיא צ'ראב (הנקרא גם רצ'מי והיה דמות שנויה במחלוקת) את רכוש ההקדש והקבר של רבי שלום שבזי בדור האחרון. ראה מנצורה, מרבד הקסמים, עמ' 140–141; צדוק י', בסערות תימן, עמ' 110; גמליאלי, תימן בתעודות, ב, עמ' 197–199; יצהרי, חיים סוערים, עמ' 351–352. כאן המקום להודות לפרופ' אהרן גימאני שסיפק לי מקורות אלו. גם יחיא עזירי סיפר לי שכשהגיע לקבר רבי שלם שבזי מיד דרש ממנו רצ'מי כסף "בעבור" רבי שלם שבזי. יחיא לא הסכים לתת, ואמר לו, האמן לי שרבי שלם לא צריך ממני כלום. ויש להעיר ששם המשפחה הוא צ'ראב, כנראה על משקל בעלי מלאכה, ופירושו הוא רָקַע (ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 231, אות ז) וייתכן שהוא על שם יישוב מסוים (ראה גברא, שמות המשפחה, עמ' 661), ולא כמו מי שכתב צ'ארב.

ובטליתות, וגם פנה למלך אחמד בבקשה לשחרר אותנו. גם היהודים אנשי תעז דאגו לנו. כל שבת היו שולחים לנו לבית הסוהר אוכל. אפרים הסוחר ואחד בשם עואץ' טסה ושמעון נדאף ועזרי צובירי ועוד כמה יהודים מתעז ביניהם חג'בי דוד, שהוא כיום קצין ביטחון באוניברסיטת בר אילן. הם קנו כבש והביאו אותו תקרובת למלך. המלך קיבל אותם בכבודו ובעצמו, ונתן להם להיכנס אליו. הם ביקשו ממנו לחון אותנו, ולשחרר אותנו מבית הסוהר של תעז. וכך פנו גם ההורים של ישעיה צאלח ויחיא עוזרי לשרים מסוימים וגם למלך בבקשה לשחרר אותנו.⁸¹

וביום בהיר אחד אחרי חודשיים,⁸² פתאום שמענו מכריזים שאנו נבוא לשער בית הסוהר בכדי להשתחרר. הגענו לשער והודיעו לנו כי אם אנו רוצים להשתחרר, צריך לשלם עבור כל יום ששהינו בבית הסוהר.⁸³ היות ולא היה לנו כסף, שלחנו בקשה לאפרים הסוחר לשלם עבורנו. הוא שילם, ויצאנו בשמחה רבה.⁸⁴ שלחנו טלגרף לצנעא להודיע למשפחה ולבשר להם שהשתחררנו, כי היו שמועות שהרגו אותנו. באותו היום שמחנו מאוד ושחטו עגל, ויהודי המקום⁸⁵ עשו משתה בבית⁸⁶ מורי ורבי שלום שבזי זכותו תעמוד לנו. היו

⁸¹ או לכל הפחות להעבירם למשפט בצנעא. במקום אחר כתב ר' רחמים דברי זיכרון על אהרן עזירי אביו של יחיא עזירי ושם ציין: "וכשאני ובנו יחיא וישעיה ועזריה ברחנו, בדרך התחפשנו ונתפשנו ולמלך אחמד נלקחנו, רבי אהרן ורבי יוסף צדוק שניהם דאגו עלינו, הפסידו ממון הרבה והצילו את חיינו". יש לציין עוד שבבית הסוהר היה אסור איש נכבד ממקורבי האימאם ששכן בחדר פרטי שכתב לאימאם בקשות בעבור הנערים (על נוהג מקובל זה שהאסיר מגיש לאימאם בקשות זו אחר זו, ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 286; יצהרי, בן ערובה, עמ' 138–139). האימאם היה משיב: "דִּנְכֹּסְכֶם עֲצִים", כלומר עוונכם חמור (על שרצחתם את הילדות המוסלמיות).

⁸² כך נכתב גם אצל חבשוש, משפחת חבשוש, עמ' 380 שהם שהו בכלא כחודשיים וכן נראה ממכתבי מארי יוסף קרח שהובאו לעיל. במקום אחר כתב ר' רחמים שהם שהו בכלא ארבעה חודשים, וכעין זה אמרו לי ר' ישעיה צדוק ור' עזריה עזירי שהיה זה בין שלושה לארבעה חודשים. יש לציין כי בשחרור החזירו להם את החפצים שלקחו מהם בשעה שנאסרו.

⁸³ ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 289; יצהרי, בן ערובה, עמ' 92.

⁸⁴ מסתבר שהחברים לא ידעו שיחיא עזירי חברם עמוס במטבעות זהב. יחיא עזירי סיפר שלפני שהם השתחררו הם עשו סעודה (כלומר מעין מסיבה) לשאר האסירים, והאסירים הערבים היו מתפללים אין ארבעת היהודים נוטלים ידיים ומברכים על הנטילה ועל הלחם. ר' רחמים דאר בירך ברכת המזון, והערבים ענו אתם "אמין".

⁸⁵ שכל כך דאגו לשלום ארבעת הנערים, ותקופה ארוכה התפללו לשחרורם.

⁸⁶ הכוונה באחד מהבתים בשכונת היהודים אֶלְמַגְרֵבָה הסמוכה לקבר ר' שלום שבזי, ובנויה בין הרים גבוהים.

הרבה מסובים לכבודנו, ופתאום משטרה מופיעה ומודיעה כי כל המסובים בחדר הזה עצורים.⁸⁷ הכניסו את כולם לבית הסוהר,⁸⁸ וישנו כולם על הרצפה, בעוד שכולם היו מבוגרים וחלקם זקנים וחולים. בבוקר הרייס שאל וחקר ושחרר כל אחד ואחד, אך אותנו שוב חקר ארוכות. שהינו במשטרה עוד לילה, והחזירו אותנו לכלא,⁸⁹ ושוב אנו צמים בוכים ומתפללים לקב"ה שיעזור לנו. הגשנו בקשה למלך שיחון אותנו, כי אנו חלשים ועייפים וגם חולים ומותשים. המלך ענה לנו, כי אם נחזור לצנעא בליווי שומרים, אז ישחרר אותנו. הסכמנו והמתנו ליום השחרור.

[ואז עם כל הפניות מצד כל הגורמים נתאפשר לנו להשתחרר מבית הסוהר עם משמר שליווה אותנו עד צנעא,⁹⁰ ושם מסרו אותנו לידי ערבים⁹¹ כדי שלא נברח יותר לארץ ישראל].

והנה הגיע היום, אך זה היה ביום שבת. לא הסכמנו לחלל את השבת, וביקשנו שבמוצאי שבת נשתחרר. שילמנו את ימי השהות שלנו בבית הסוהר, ומיד עלינו למכונית צבאית בליווי שוטר. נסענו דרך חודידה ותְּהַאמָה, ובכל תחנה שהיינו מגיעים, מיד מתקהלים סביבנו ומקללים וצועקים לעברנו. הנהג היה אומר: "את אלה לוקחים לצנעא בכדי להרוג אותם לפני כל העם", כדי שיראו כולם ויפחדו. וכך במשך שבוע ימים נסענו, וספגנו חרפה ובוז לאורך כל הדרך. הגענו לשער צנעא הנקרא באב אֶלְיָמָן,⁹² נכנסנו עד

⁸⁷ העמידו את כל המסובים כשפניהם לקירות וחיפשו בכל החדר ואפילו מאחורי הכריות, מאחר שהשוטרים (שהיו פליטים מישראל) חששו שמוחבאות שם פצצות כמו שראו בארץ ישראל.

⁸⁸ לחצר בית הסוהר, ללא קורת גג וללא כיסוי וסבלו שם מהקור.

⁸⁹ אותו הכלא שבו היו אסורים קודם לכן. יש לציין שגיבורי הסיפור סיפרו לי כי בפעם הזאת הם נכנסו רק לימים ספורים. אמנם אצל חבשוש, משפחת חבשוש, עמ' 380 נכתב בטעות שבמאסר השני הם שהו בכלא כחודשיים.

⁹⁰ מר' ישעיה צדוק ור' עזריה עזירי שמעתי שהמאסר במסיבה הוא תרגיל מתוכנן (לדברי ר' ישעיה צדוק התרגיל היה של אביו ר' יוסף צאלח הזהב בעצתו של מארי עמרם קרח ולדברי יחיא עזירי זה היה רעיון של האימאם שחשש לגורלם של הנערים). מאחר שהיה חשש שלאחר השחרור פליטים מישראל יתנכלו לארבעת הנערים ויעשו בהם שפטים, הוחלט שהם יועברו לצנעא בליווי שוטרים.

⁹¹ עֶרְבִים (ובניקוד התימני עֶרְבִים).

⁹² השער הגדול והיפה מכל שערי העיר צנעא. הוא גבוה ורחב ובנוי מאבנים המסותתות בצורת קשת. ראוי לציין שחיים חבשוש שהיה בין השאר צורף נחושת, קבע בשני עמודי השערים חישובי נחושת שהם למעשה חוליות גדולות של נחושת צהובה ממורקת. ראה קאפח, קורות ישראל, עמ' רמז; חבשוש, שארית

שער הנקרא בָּאב אֶלְסֶבֶח⁹³ ושם הטופס של השחרור לא היה ברור, כי היה בכיס של הנהג.⁹⁴ והיות והייתה עליו לחות, הוא היטשטש, ולכן לא יכלו לשחרר אותנו. נכנסנו לבית הסוהר⁹⁵ לעוד זמן בלתי ידוע עד שיתברר הטופס. בבית הסוהר מצאנו עוד הרבה יהודים שנשארו מאז שברחנו בגלל עלילת הדם של הילדות הערביות. כשראו אותנו שמחו מאוד, ואילו אנחנו רחוקים וזרים ובודדים.⁹⁶ למשפחות שלנו הודיעו שאנחנו בבית סוהר בעיר צנעא בגלל שהשוטר לא שמר על טופס השחרור כראוי.⁹⁷ המלך שלח מכתב שחרור אחר ובו כתוב כי ישחררו אותנו ליד ערבים בכדי שאנו לא נברח. וסוף כל סוף ברוך ה' השתחררנו וחזרנו למשפחתנו.⁹⁸ חזרנו כל אחד לביתו, היינו מבוהלים ומדוכדכים מבושים כמו בתוך חלום בלהות, ופוחדים שמא תבוא המשטרה ותעצור אותנו בכל רגע. לא העזתי לצאת לרחוב בגלל שאין לי פאות, וגם בגלל עצם הבושה שנכשלנו ולא הצלחנו להגיע לארץ ישראל.

הייתי נבון כיצד אנשים ממשיכים לצחוק ולחיות בעוד אנו כמעט מתנו ברעב, מחלות ועוד. כנראה שהחיים ממשיכים. ולכן פתחתי שוב חנות לנעליים, ועבדתי בכדי להרוויח

הפליטה, עמ' 27–28; גמליאל, פקודי תימן, עמ' 225. את תמונת השער תמצא אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 119–120, תמונות מס' 237–239.

⁹³ שער השבח. הוא שער פנימי (ליד בית הסוהר אֶלְצֶנְאֵי) המבדיל בין השכונות המוסלמיות, שממנו הדרך מובילה הישר אל שכונת היהודים. ראה למשל גמליאל, פקודי תימן, עמ' 224. את תמונת השער תמצא אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 118, תמונה מס' 235.

⁹⁴ ונרטב מזיעת השוטר.

⁹⁵ ממכתבו של הרב יוסף קרח (הובא לעיל) נמצא שהיה זה בתאריך ט' בניסן ה'תש"ט, 02.04.1949. בית הסוהר נקרא רֶאדֶע והוא היה ממוקם לא רחוק מאחד מארמונות האימאם. בית סוהר זה היה יותר "ידידותי" מאשר בית הסוהר בתעז. על בית הסוהר ראה יצהרי מ', בן ערובה, עמ' 71. יש לציין שהרב קאפח (הליכות תימן, עמ' 284–289) לא הזכיר בית סוהר זה עם שאר בתי הסוהר, מאחר שראדע הוא בית סוהר חדש שלא היה בתקופה שהרב יוסף קאפח היה בתימן (כך מסר לי ר' מרדכי יצהרי). כמו כן גם לא נזכר שם בֵּית זֻקְבִי ששימש בית סוהר לנשים. ראה יצהרי, בן ערובה, עמ' 121.

⁹⁶ בין האסירים היה גם ר' מרדכי יצהרי שהיה אסור שם כבן ערובה. על תקופה זו שהיה שם בכלא, ראה יצהרי, בן ערובה, בעיקר בעמ' 159–193.

⁹⁷ ר' ישעיה סיפר כי אביו (ר' יוסף צאלח הזהב) בא לבקר אותם בכלא עם סיר אוכל, ואמר להם "אל תדאגו, אני אוציא אתכם מכאן". והיה משעשע לראות שכשבא ר' אהרן עזירי (אביו של יחיא), הוא בא אליהם עם מטענים של כעס וצעק: "מה עשיתם". ובנו, יחיא, השיב לו, ראה איך אבא של ישעיה בא עם אוכל וחיוכים, ורק אתה כועס.

⁹⁸ היה זה סמוך לחג הפסח.

את לחמי. לאחר חודשיים אנשים התחילו מוכרים את רכושם ואת בתיהם ונוסעים לארץ ישראל. מכרנו גם אנחנו את ביתו של סבי במחיר שלוש מאות ריאל השווה שני מיליון שקלים,⁹⁹ וקיבלנו אנחנו שליש מהכסף שהיה אז מאה ריאל.¹⁰⁰ וגם מכרנו את הבית של אבא בשלושים ריאל,¹⁰¹ ועוד מכרנו כמה חפצים, וכל זה לא הספיק עבור נסיעה מצנעא ועד עדן. לכן התחייבנו בצורת הלוואות.

ידוע כי בזמן המלך יחיא, מי שנסע לארץ ישראל, ביתו ייעזב לממשלה. ולכן יהודים רבים לא יכלו לנסוע, כי לא היה כסף עבור הנסיעה, ורק אנשים בעלי אמצעים היו עוזבים את הבתים לממלכה ונוסעים. המלך אחמד שינה את יחסו ליהודים, ושלח כרוזים לכל ערי תימן, שכל יהודי הרוצה לעלות לארץ ישראל, יכול למכור את רכושו. מיד היהודים מכרו ונסעו, וכך ניצלו הרבה מאוד יהודים.

כולם נסעו עד לעיר עדן, שם היה מחנה עולים. סיפקו שם אוכל וכל מצרך וטיפול שלהם היו זקוקים. הגענו ארצה באווירונים, כחמישים אלף עולים, יהודים חלקם הגיעו לעתלית חלקם הגיעו לבית ליד וחלקם הגיעו לראש העין.

אחי טוב נסע לפנינו, ויונה אחותי ובעלה, ושמעון היה בארץ כבר בשנת תש"ג. ובכן נסענו אמי שמעה שמן, סבתא תורכיה עראקי,¹⁰² ואחותי שרה, ואני רחמים, רצון ומאיר, ועוד כמה שכנים. באותו הזמן גם עלתה מרים אשת דודי שלמה ז"ל,¹⁰³ וילדיהם אהרן, שמעון ובתיה, וכולנו נפגשנו בראש העין. (הם נסעו בקבוצה אחרת). הנסיעה הייתה קשה מאוד. רבים מתו בדרכים. ואלה שזכו לעלות ארצה בשלום, עברו שבעה מדורי גיהנום עד שהגיעו לעדן. ומשם כבר הסוכנות סיפקה מזון וציוד רפואי בגדים ושמיות, וזכינו לעלות על כנפי נשרים. הודו לה' חסדו, כי השביע נפש שוקקה ונפש רעבה מלא טוב.¹⁰⁴

⁹⁹ נראה שהכוונה לשקלים ישנים, כי הדברים נכתבו לפני האינפלציה בתחילת שנות השמונים.
¹⁰⁰ הכוונה לסבו, אבי אביו – משה (מוסא) דאר. בית זה היה ממוקם במרכז רחוב (שאָרַע) בית יצחק, והוא היה גדול, מפואר ויקר. למשה זה היו שלושה בנים שכולם נפטרו בתימן: שלום (אביו של רחמים), יחיא ושלמה (סלימאן), ולכן חילקו את הכסף לשלושה, כי לבנות (רומיה ונעמה) לא היה חלק בירושה כמובן.

¹⁰¹ על הסיבה למחיר הנמוך שנמכר ה"בית" הזה, ראה לעיל, הערה 3.

¹⁰² אם אמו. תרכייה אשת חיים שמן ובתו של יוסף עראקי.

¹⁰³ אח של אביו.

¹⁰⁴ על פי תהלים קז א, ט.

בזמן שהגענו ללוד בטיסה ישירה מעדן שנמשכה קרוב לשמונה שעות, הגענו בלילה, ושם קיבלו אותנו בזרועות פתוחות, והגישו לנו בשפע אוכל ושתיה חמה, ועשו רישום לכל המשפחות שהיו במטוס, ומשם לקחו אותנו לראש העין. אנחנו היינו בין הראשונים שזכינו להיות בתוך חדר עם חשמל קרוב לחדר האוכל, וגם על יד השער. כל אחד קיבל מיטה ושמיכות, ישנו רגועים ושמחים ושלוות נפש נסוכה על פנינו. לא יכולנו להאמין היכן אנו נמצאים, האם זה מציאות או חלום ורוד. האם כבר אנו בארץ ישראל אשר לה נכספה נפשי, ולה סיכנתי את עצמי, ובלבד שאזכה לחיות במולדת האהובה על כל יהודי תימן.

היינו מאושרים שהגענו בשלום לארצנו הקדושה. למרות שעדיין הייתי חלש ומבוהל, אך ההדרכה והדאגה לעולים מתימן הרגיעו את נפשי. המדריכים הראו לנו היכן נמצאים מקלחות ושירותים, וסיירו אותנו לכל אורך המחנה. קיבלנו ביגוד והנעלה, וכמובן שהתפעלנו מאוד מהיחס הטוב והחם. את ההצגות והזמרה לא נשכח לעולם. היינו גאים לראות חיילים יהודים מסתובבים חופשיים. אני הייתי מתבייש לדבר איתם, כי עדיין באתי מתימן מבין אנשים רעים וארורים, ופחדתי לדבר עם קצין או חייל. אבל בהדרגה השתפר הביטחון, והבנתי שזאת ארצי. וכך הכרנו עוד אנשים ועוד ערים, אבל כשדיברו על ירושלים אפפה אותי התרגשות מיוחדת. הייתי מקנא בירושלמים שזכו לגור בבירת ישראל וסיפרו לי שירושלים עיר יפה ומיוחדת, שיש בה שלג בחורף, והבתים בנויים מאבן, ובזמן מלחמת השחרור סבלו היהודים ממצור ומחוסר מים בעיר. וכך סיפרו לי סיפורים מעניינים ומשעשעים.

והנה יום אחד בא אחי שמעון שכבר שש שנים לא ראינו אותו, ובמיוחד בזמן מלחמת השחרור אפילו מכתב לא הגיע, ולא ידענו מה קורה אתו. וסוף סוף ראינו אותו בעצמו ובכבודו, ושמחנו שמחה רבה, כי זה אחי הגדול, וכולנו אוהבים אותו כמו אבא. ובמיוחד הערכנו ששלח כסף לפני מלחמת השחרור ועזר לנו מאוד בשעת הדוחק. במלחמה נותק הקשר, ומאז לא ראינו אותו, וכך כשהגיע כאילו נולד מחדש. אחי שמעון לקח את אמי לתל אביב למשך כמה ימים. עדיין אחרי המלחמה לא היה לו בית ולא רהיטים, הוא גר בחדר שכור בכרם התימנים. הוא עבד כפועל בניין. הכול היה בצנע, ורק קונים את המצרכים החשובים ביותר והיסודיים בנקודות ההקצאה. אמי נשארה שבוע ימים, וגם אחותי שרה נסעה אליו לתל אביב. ואחריה, אחי שמעון לקח אותי אליו לשבוע ימים, וכל

יום חוויה בפני עצמו. הימים היו ימי חג. בחגים היינו בתל אביב ובראש העין, נהנינו מאוד מכל רגע, אוכלים ושותים וממש לא יאומן.

נשארו בראש העין קרוב לשלושה חודשים. לאחר מכן הודיעו לנו כי יש אפשרות להירשם לקנות בתים בפתח תקווה והסביבה ובירושלים, וכמובן שכולנו נרשמנו ברשימה של ירושלים. לקחו אותנו לירושלים, נסענו לאורך כל הדרך, שמה לא היה ישוב או כפר עד שהגענו לירושלים לגבעת שאול ב', מה שנקרא דיר יאסין. הגענו בערב, נכנסנו לחדר אחד כמה משפחות ושם היה חדר אוכל. אכלנו וחזרנו לישון.

בבוקר קמתי ושאלתי איפה העיר ירושלים, אמרו לי כי צריך לנסוע באוטובוס או ללכת ברגל. הלכתי ברגל, כי הרגשתי שאני רוצה להכיר כל צעד וכל שעל. מתבונן על הירושלים ושואל את עצמי, זוהי ירושלים שעליה מסופר בכל תפילה ובכל ברכה ובכל שעה ושעה ובכל מאורע מחיי אבותינו ואבות אבותינו. והנה זכיתי לראות במו עיני את תקוותי וחלומי, וכל יקר לי בחיים ירושלים בירת ישראל הקדושה והטהורה אושר ועונג להתהלך בה ולראות פארה והדרה המושך עד כלות הנפש. באותה שנה הגשמים מרובים ושלג ירד, וזאת לי פעם ראשונה שאני רואה שלג.¹⁰⁵

היו שם הרבה עולים ממזרח וממערב. היינו נפגשים ושואלים זה את זה. כל אחד דיבר בשפת מוצאו, ורק בשפה העברית מבינים אחד את השני, ומקשרת ביננו אחווה ורעות. כשהייתי מתבונן בתופעות אלו, אמרתי בלבי אין זה כי אם הגיעו חבלי הגאולה וקיבוץ הגלויות. ובזמן שמטיילים ברחובות ירושלים או בהר ציון, הייתי נדחק בתוך ההמון שכולם יהודים עולים חדשים מכל הארצות ומכל הלשונות. האמנתי באמונה שלמה בכל לבי ונפשי כי זה ייעוד נביאנו, ולא במקרה אנשים באו מכל הפזורה. ובמיוחד אחרי השואה גם עלו הרבה מאוד אנשים פליטים אשר ניצלו ממחנות ההשמדה, והיה תענוג לראות בשוב ה' שבות ציון¹⁰⁶ שחזרו בנים לגבולם.¹⁰⁷

¹⁰⁵ יש לציין שבתים לא יורד שלג, וראה קרח ע' (סערת תימן, הקדמת המחבר, ללא ציון מספרי עמודים) שהתייחס לפינקס בתי הדין בצנעא ("ספר הזיכרונות" בלשונו שם, ובערבית נקרא מִסְנָדָה). וכתב בזה הלשון: "אין בספר זה רשימת מאורעות ומקרי אותם הזמנים, כי אם זכר השנה שירד בה השלג, להיותו פלא עצום, כי אין השלג יורד בתימן. וכך כתוב שם: 'השלג בארץ [תימן. אב"ן] היה בשנת בע"ח (ה'תקכ"ז) יום ג' כ"א בשבט, והיה אחריו שבע גדול וטובה גדולה בעולם, הש"י [=השם יתברך] יתמיד טובו עלינו, אכ"ר"ר".

¹⁰⁶ על פי תהלים קכו, א.

ואותם הימים היו לי מקור נחמה ועידוד, נשארו חרוטים במעמקי נפשי וחקוקים בלבי וצפונים בשכלי ורעיוני. היו ימי שלווה ונחת ומרגוע נפש, ועל זה אני מודה לה'. לולא ההשגחה העליונה אשר ריחפה עליי ושמרה עליי מכל צרה ונזק, לא הייתי זוכה לראות בגבורת ה' וגאולת ישראל ושחרור המולדת וירושלים הקדושה. וכמה נסים ונפלאות שהתרחשו בימינו, וצה"ל שלחם בגבורה בארצות ערב המתקיפים את מדינת ישראל. וצה"ל בעז"ה לא מרפה וממשיך את מלחמתו למען ארץ ישראל. ועם כל זה אני חייב להודות ולשבח ולשיר ולזמר על הנסים ועל הנפלאות ועל המלחמות ועל התשועות שנגאלנו מתימן ומכל נידחי ישראל, והגענו לארץ ישראל. תחי ממשלת ישראל לנצח, ותשרה בנו אהבה אחווה שלום ורעות בעזרת ה' יתברך שמו, אכ"ר [=אמן כן יהי רצון].

ביבליוגרפיה

אהרונ, יהודי עדן	ראובן אהרונ, יהודי עדן – קהילה שהיתה , [תל אביב] תשס"ז.
בני משה, דור לדור	שלום בני משה, דור לדור יספרו , ירושלים תשמ"ה.
גברא, אנציקלופדיה	משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן , א-ב, בני-ברק תשס"א-תשס"ג.
גברא, ר' שלום רדאעי	----- (עורך), רבי שלום רדאעי וחיבוריו: תאניה ואניה, האסיף ומערכי לב , בני ברק תשנ"ט.
גברא, שמות המשפחה	-----, שמות המשפחה של היהודים בתימן , בני-ברק תשע"ד.
גימאני, ביכ"נ חג'אג'י	אהרן גימאני, "בית כנסת חג'אג'י שבצנעא והנהגתו של הרב מאיר צוביר", כנישתא 4 (תש"ע), עמ' קיג-קלו.
גימאני, ההנהגה היהודית	-----, "ההנהגה היהודית בצנעא עם חיסול גולת תימן", מקדם ומים ז (תש"ס), עמ' 185-216.
גימאני, קורות הזמן	-----, "'קורות הזמן' לר' מחפוק' ג'רופי", בתוך: יוסף טובי (עורך), עטרת יצחק – קובץ מחקרים במורשת יהודי תימן מוגשים ליצחק קרנר , נתניה תשס"ד, עמ' 91-108.
גמליאל, פקודי תימן	הרב שלום גמליאל, פקודי תימן – מס החסות בתימן , ירושלים תשמ"ב.

¹⁰⁷ על פי ירמיה לא, טז.

גמליאלי, מחנה גאולה	נסים בנימין גמליאלי (שוכר), תימן ומחנה גאולה , תל אביב תשכ"ז.
גמליאלי, תימן בתעודות	-----, תימן בתעודות , חלק ב, רמלה תשס"ט.
חבארה, בתלאות תימן	יוסף שלום חבארה, בתלאות תימן וירושלים , ירושלים ה'תש"ל.
חבשוש, משפחת חבשוש	יחיאל חבשוש, משפחת חבשוש , חלקים א-ב, [ירושלים] תשמ"ו.
חבשוש, שארית הפליטה	-----, שארית הפליטה בתימן – יהודי תימן שבתימן והמשטר החדש, [בני ברק] תש"ן.
חג'בי, חיי גלות	הרב עודד חג'בי, נטע פאר וחיי הגלות , [חמ"ד] תשמ"ו.
חמדי, חכמה ומוסר	הרב אהרן חמדי, חכמה ומוסר , נתניה תשנ"ו.
יצהרי, חיים סוערים	מרדכי יצהרי, חיים סוערים , ירושלים תשנ"ו.
יצהרי, בן ערובה	-----, הייתי בן ערובה בתימן , ראש העין תשמ"ט.
יצהרי, מבוא	-----, "מבוא" בתוך: הרב צדוק יצהרי, כך ברחתי מתימן , ראש העין תשמ"ח, עמ' 11–26.
יצחק הלוי, מגלות לגאולה	יהודה יצחק הלוי, מגלות לגאולה , חולון תשנ"א.
ישעיהו, פני תימן	ישראל ישעיהו, "פני תימן", בתוך: ישראל ישעיהו ושמעון גרידי (עורכים), מתימן לציון , תל אביב ה'תרצ"ח, עמ' 5–32.
מנצור, דרכיו למשה	הרב עזריאל מנצור, "דרכיו למשה – הקדמה", בתוך: רבנו חיים פלאג' – חיים תחילה, דרכיו למשה, ארצות החיים , ירושלים תשס"א, עמ' 7–34 (פגינציה שנייה).
מנצורה, מרבד הקסמים	שלום מנצורה, עליית מרבד הקסמים , בני ברק תשס"ג.
משולם, תיאור המהפכה	עוזיהו משולם, "תיאור המהפכה ורצח האמאם יחיא מפּי שמעון מלאחי – ד'מאר", תהודה 27 (תשע"א), עמ' 118–123.
נחום וטובי, חיי התימנים	יהודה לוי נחום ויוסף טובי, "קונטרס 'חיי התימנים' לרבי יוסף שמן", בתוך: ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון , ירושלים תשל"ו, עמ' קטו–קמג. [נדפס שוב בתוך: בתוך: יוסף טובי (עורך), תולדות יהודי תימן מכתביהם , ירושלים תש"מ, עמ' 253–281].

עראקי קלורמן, יהודי תימן	בת ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן – היסטוריה, חברה, תרבות , חלקים א–ג, רעננה תשס"ח.
צדוק ח', מן המצר	----, מן המצר – אגרות תעודות ומכתבים , תל אביב תשמ"ט.
צדוק י', בסערות תימן	יוסף צדוק, בסערות תימן , תל אביב תשט"ז.
צדוק י', מאבקים ותמורות	----, מאבקים ותמורות , תל אביב תשמ"ט.
צדוק ש', נחבא אל הדפים	שחר צדוק, "נחבא אל הדפים", בתוך: ביטאון – העיתון של בקעת אונו, ספטמבר 1994, עמ' 11.
קאפח, הליכות תימן	הרב יוסף קאפח, הליכות תימן , ירושלים תשמ"ז.
קאפח, משפטים בתימן	----, "משפטים בתימן", בתוך: יוסף טובי (עורך), כתבים ב , ירושלים תשמ"ט, עמ' 873–878.
קאפח, קורות ישראל	----, "קורות ישראל בתימן לר' חיים חבשוש", ספונות ב (תשי"ח), עמ' רמו–רפו.
קפליוק, גולת תימן	מנחם קפליוק, "ימי גולת תימן האחרונים – עשר שנים ליציאת תימן", בתוך: יוסף טובי (עורך), יהודי תימן בעת החדשה , ירושלים תשמ"ד, עמ' 178–183.
קרח י', פרעות תש"ח	הרב יוסף קרח, "פרעות תש"ח (1948) לר' יוסף קרח", בתוך: יוסף טובי (עורך), תולדות יהודי תימן מכתביהם , ירושלים תש"מ, עמ' 282–284.
קרח ע', סערת תימן	הרב עמרם קרח, סערת תימן , ירושלים תשנ"ג.
רבי, מדינה כושלת	עוזי רבי, תימן – אנטומיה של מדינה כושלת , בני-ברק תשע"ד.
שלומי-אכלופי, אמרתי אעלה	אמנון שלומי-אכלופי, אמרתי אעלה... מבית סלם שבתים לארץ הקדש , חמ"ד תשס"ה.
שלומי-אכלופי, כתונת יוסף	----, כתונת יוסף – זיכרונותיהם של יוסף גיזפאן ורעייתו , מאחרוני היהודים בצנעא שעלו ארצה, נתניה תשע"ד.
שער, צנעא וסביבתה	יוסף שער (עורך), צנעא וסביבתה – בצילומי יחיאל חייבי , תל אביב תשנ"ט.